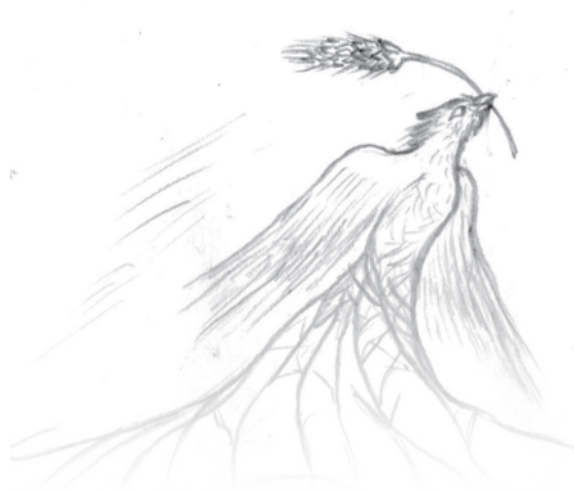

Львівський національний університет імені Івана Франка
Факультет журналістики

*85-й річниці Голодомору в
Україні присвячуємо*

. . . Зернини пам'яті . . .

Львів–2018

УДК 94-056.253(477) «1932/1933»(082)

ББК ТЗ (4Ук) 61я43

З 58

«Зернини пам'яті» : збірник матеріалів студентів факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, присвячений 85-й річниці Голодомору в Україні / За ред. Галини й Андрія Яценків. – Львів : Простір-М, 2018. – 132 с.

ISBN 978-617-7501-55-7

Цей збірник матеріалів студентів факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, присвячений 85-й річниці Голодомору в Україні, для тих, хто пам'ятає і пам'ятатиме.

УДК 94-056.253(477) «1932/1933»(082)

ББК ТЗ (4Ук) 61я43

З 58

ISBN 978-617-7501-55-7

© Галина й Андрій Яценки, 2018

© Простір-М

• СЛОВО ПРО ПАМ'ЯТЬ •

(від редакторів)

Терабайти, мегабайти, гібібайти, флеш, віртуальна, оперативна – так вимірює та уречевлює пам'ять сучасний техносвіт. Насправді пам'ять, як феномен, означити важко, бо вона починається там, де закінчуються слова, і обчислюється не одиницями виміру кількості інформації, а людськими життями, епохами, вічністю! Кожен народ має свої мікро- та макрокосми національної пам'яті та символічний «жорсткий диск» своєї історії. Наша пам'ять про минуле століття у контексті вічності, мабуть, закодована у маленьких пшеничних зернятках, бо саме вони, найпевніше, символізують українську націю хліборобів та їхню найбільшу трагедію – Голодомор 1932–1933 років! Кожна насінина пшеничного колоска – це голодна смерть, чорна дошка, тьмяна свіча, опухла дитина, порожні очі, гори померлих, розбиті мрії, вогонь без тепла, могильна тиша, божевільна мати, п'ять колосків закривавлених... Мільйони-мільйони зернин!!! І в кожній – доля народу та окремої людини... Сьогодні згадати всіх, закатованих Голодомом, поіменно не можливо, бо багато мертвих і ненароджених..., і жменька тих, кому досі сниться чорна безодня голодної смерті! Але пам'ятати про них ми повинні!

Автори книги «Зернини пам'яті» внесли і свою лепту в засік української історичної пам'яті, вони передали читачам закумульовані спогади своїх рідних, знайомих та близьких, які пережили страшний 33-й, не побоялися виставити на позір тендітні паростки свого «не забудь!», що проросли в поезії, прозі, есе, журналістських матеріалах! Хай ці зернини пам'яті впадуть у благодатний ґрунт вашого серця!

*Галина й Андрій Яценки,
доценти факультету журналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка*

... Вікторія Дяченко

(1 курс)

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ КВІТЧАСТОЇ ХУСТИНИ

За різними даними, під час Голодомору в Україні загинуло більше восьми мільйонів осіб. Пропоную Вам побачити масштаби зумисного вбивства українців очима уявної кореспондентки тогочасної галицької газети «Діло».

Надворі листопад 1932 року. Перон харківського вокзалу. Перше, що впадає у вічі, – багато людей попід стінами, які просять перехожих подати їм хоч якусь їжу. Дехто байдуже відмахується, хтось ділиться шматком хліба та йде далі у своїх справах. Клацаю на ходу перших кілька кадрів. Складається враження, що люди тут наче сновиди: відмахуються від запитань і розчиняються на тлі сірих будівель. Чому так багато голодних?

Купую в кіоску свіжий випуск газети «Пролетар», аби дізнатися відповідь. Передовиці голосять про великі врожаї, цитують Генералісімуса й жодного слова про голодних людей на харківських вулицях. Мою увагу від газети відволікає доторк чийсь руки. Дитина. Одяг брудний, подертий, а очі мовчки просять їсти. Дістаю з пліцака буханку хліба, потім, подумавши, виймаю невеличкий коц і теж віддаю. Осінь ж. Маля вдячно хапає їжу й прожогом мчить до матері, намагаючись її розбудити. Підходжу до жінки й легко торсаю за плече. Голова безсило відкидається на стіну. Вона мертва. Нажахано відступаю кілька кроків назад і роззираюся у пошуках допомоги. Але, мабуть, її тут чекати нема від кого. Намагаюся забрати малого від бездиханного тіла, але він вперто повторює, що мама зараз прокинеться і з'їсть отой хліб.

Звертаю на бічну вулицю. Сірі люди читають сірі газети, зачиняють двері сірих будівель, а з неба падає сірий дощ. Осінь. Якась занадто сіра й страшна. Купую ще одну газету й не знаходжу в ній жоднісінького натяку на голод. Довжелезна черга біля продуктового магазину з порожніми полицями. Через дві вулиці лівіше бачу ще одну чергу, але тепер до лихваря. Через вікно спостерігаю ситуацію: дівчина в червоній квітчастій хустині кладе на вагу зо-

лоті сережки. Цинічна посмішка продавця. Вона, зітхнувши, знімає з безіменного пальця перстеник й додає його до сережок. Лихвар дістає з-під прилавка п'ять буханок хліба й мішечок муки. Кладе їй до торби. Ще не вийшовши з магазину, дівча надкушує окрасць і вдоволено заплющує очі. Ловлю кадр. Вона зауважує мене і (яке диво!) підходить ближче.

– Краще сховайте фотоапарат. Побачать і донесуть. Ви, певно, немісцева, я по вигляду бачу.

– Я зі Львова. – Вона бачить німе запитання в моїх очах і розгорнуту газету. Вказує кивком голови на неї й продовжує:

– Там ви правди не знайдете. Радянські часописи мовчать, але в нас тут, як бачите, голод. Навіть не голод, а справжній мор. Я родом із невеличкого села під Харковом. Мама каже, що тепер там живе всього 12 людей. А раніше була тисяча. Нас силою заганяли в колгосп. Хто не пішов – забирали коней, свиней, оббирали до нитки. У мене забрали корівку, то вона загинула в тих жахливих умовах. Мама порадила: «Марійко, тікай, поки можеш». То я й поїхала звідти навчатись живопису. Тепер моє село занесли на «чорну дошку». Раніше звідти надходили листи від мами. Тепер і їх нема. Себто перекрили будь-яку можливість вибратися звідти до міста, їжі не завозять, а пшеницю й узагалі все їстівне забрали. Людей прирекли на смерть. Я хотіла своїми полотнами розповісти про те, що коїться. А в академії кажуть писати портрети Леніна зі Сталініним, заперечують будь-які інші течії, окрім «соціалістичного реалізму». Що ж то за реалізм такий, коли ви мовчите про заморених голодом людей? – дівчина ледь не вигукує останню фразу, потім, схаменувшись, бере мене за лікоть і завертає у сусідню вулицю.

– Чому ж ви не протестуйте? – наважуюсь перервати її монолог.

– Протестували, однак не залишилось сил. І хліб забирали в основному не більшовики, а ті, хто до них пристав із нашого села, – дівчина якусь мить мовчить. – Ті, з ким я колись ходила до школи, прийшли до мене в хату й забрали усе, що там можна було їсти. В останньому своєму листі мама писала, що зайшла до сусідки поділитися картоплинкою. А в тієї сусідки дитинка була, зовсім немовля. У колисці малятка не виявилось, а з печі вигля-

дала дитяча ніжка, – відчуваю, як по шкірі біжать мурашки від такої оповідки. – Коли мої односельчани виступили зі зброєю проти окупантів, їх розстріляли свої ж. Точніше, ніякі вони не свої, а чистоплотні зрадники. У тій короткій перестрілці загинув мій наречений, – Марійка сумно дивиться на безіменний палець правої руки і переводить погляд на надкушений крайчик, – бачите, що той мор змусив мене виміняти на хліб: останню згадку про коханого. Я думаю, що якщо не добилися правди зі зброєю, то доб'юся розголосу словом.

Раптом з головної вулиці долинають звуки бандури. Старий дідуньо-бандурист сидить, обпершись на стіну, й грає давню українську пісню. Кольорова бандура в маки на тлі сірої, брудної стіни. Прикладаю до ока фотоапарат. До нього підходять два коменданти й силою відбирають музичний інструмент, а старенького штовхають у калюжу. Потім беруть попід руки й кудись ведуть. Хочу йому допомогти й уже ступаю крок на головну вулицю, але дівчина хапає мене за руку:

– Ви, очевидно, не зрозуміли мого попередження. Сховайте фотоапарат. Совіти винищують кобзарів, бандуристів і лірників. Ми йому нічим не допоможемо.

– Як саме ти доб'єшся розголосу, Марійко? – навіть не зауважую, що переходжу на «ти».

– Я стану однією з тих, хто розповість усю правду. Геть усю. Спочатку мушу добратися до Львова, але річ у тім, що в селян немає паспортів, тому їхатиму у вантажному вагоні. Наче тварина якась. Мій шлях один – за Збруч, до нормального світу, якого не видно за колючим дротом «Країни Рад».

– Ти не боїшся, що хтось тебе спіймає?

– Лишень одиницям вдасться перетнути кордон. Але хтось має це зробити. Бо хто, як не ми самі, очевидці й жертви цього мору, повинні розповісти всю правду? – емоційно запитує у мене дівчина. Якусь хвилину я роздумую, потім виймаю з пліцака шматок паперу, пишу на ньому свою адресу й простягаю їй.

– Якщо тобі це таки вдасться, то знайди мене. Я думаю, що можу тобі з цим допомогти, – Марійка вдячно ховає папірець до торби й швидким кроком, повсякчас озираючись, іде вглиб вокзалу.

Потяг рушає за чверть восьма. Суворі дядьки в зелених мундирах і з червоною зіркою на чолі завернули назад кількох селян, грубо відігнали голодних жінок від вікон вагона. До поїзда причепили два товарняки з зерном. На продаж країнам західного світу.

Коли перетинали кордон – річку Збруч – й у всіх пасажирів повторно перевіряли документи, у вікні я побачила знайому червону квітчасту хустину. Вода у річці скаламутилась. Пролунав постріл радянських прикордонників і гавкіт собак із їхньої сторони. Пильніше вдивляюсь у ніч і до болю стискаю кулаки. На польському боці знову майнула квітчаста хустина і швидко зникла у темряві ночі...

... *Дар'я Шовкопляс*
(2 курс)

МОЇЙ СИНЬООКІЙ

Пробач. Я майже не пам'ятаю тебе. Ти пішла, коли я була маленькою. Однак іноді бачу тебе серед натовпу перехожих, і ти завжди усміхаєшся до мене.

У моїй пам'яті живе розмитий силует. Білі, ледь сиві кучері і бездонні сині очі... Твоя улюблена зелена хустинка і старенькі ручки, які дбайливо ставлять на стіл найсмачнішу у світі манку. Це все.

На щастя, маю декілька фото і найсентиментальніший відеозапис. Це перші дні мого життя. Довкола купа народу, а я скоріше нагадую чорну вуглинку, яка завжди кричить. У той день ти благословила мене: «Будь здорова і багата, як земля!». Тихо поклала біля мене гроші і хліб. Ти спекла його сама у своїй білосніжній печі. Ти, як ніхто інший, цінувала його смак.

Пробач, що так мало знаю про тебе. Я була дитиною. Однак досі вдячна тобі за ту паляницю.

Село Терпіння. Мелітопольський район. Запорізька область. 32-й. Маленька Катруся біжить за своїм братом Мишком. Він такий неслухняний, завжди підставляє її. Нічого. Зараз вона його наздожене. Катруся завжди була швидшою. Ще декілька кроків... У скронях пульсує. Потемніло в очах. Руки надзвичайно важкі, а ноги ніби ватяні.

Треба переставати бігати. Надто складно. Вони не їли вже давно. Важко пригадати, коли останній раз відчували ситість. Можливо, цього разу мама вислухає їх і дозволить з'їсти хоч жменьку квасолі, яку закопали у горщику на найважчі часи. Треба тільки дійти додому...

Їхня стара непримітна хата стоїть на краю села. Зазвичай тут спокійно та безлюдно, але сьогодні все виглядає не так. Багато людей із зірками. Чути, як сказано кричить мама, як плаче маленька Аня та зовсім крихтний Дмитрик. У середині хаос. Ці «червоні» чоловіки здають і без того трухляву дерев'яну підлогу. Сьогодні вони нічого не знайшли. Просто тому, що забирати уже нічого...

Занадто напружено. Стогін безумної матері проїдає мозок. Вже тиждень як немає маленької Анни. Катруся сумує за нею. Ні, вона не плаче. Чомусь дівчинці здається, що на небесах її маленькій сестричці буде краще. Просто туга ніяк не відступає. Невже вона більше ніколи не заплете її біляві косички, тоненькі, як мишині, хвостики, не подарує їй свою стару тряпчану ляльку, не почує її дзвінкий голосний сміх, не побачить її очі. Ні! Побачить! Тепер ці сині океани завжди дивитимуться на неї з глибини старого сільського колодязя... Вони будуть зазирати у душу крізь каламутне дзеркало холодної води. У людей вже немає сил ховати тіла, тому маленьку Аню від цього жорстокого світу укрила вода.

Дмитрик вже не може кричати. Він тільки хрипить. Виглядає як маленьке беззахисне кошенятко.

У мами немає молока. Вона вже давно зовсім нічого не їла, і воно пропало. Вона не може знайти собі місця, постійно плаче. Водночас її дратують хрипи немовляти. Здається, скоро Варвара зійде з розуму від цієї безвиході. Серце Каті розривається, як і короткочасна тиша в їхньому домі...

Хаос на секунду зупиняється, коли у двері стукає незнайома жінка. Вона теж знесилена, однак виглядає набагато краще за маму. Напевно, їй все-таки вдалось щось сховати. Вона зізнається, що почула плач малечі. Ця жіночка розповідає здивованій матері про себе. Вона з сусіднього села, все життя прожила з коханим чоловіком, однак дітей Бог їм не дав. Жіночка вже втратила будь-яку надію. Але тепер вона може допомогти їхньому хлопчикові, якщо вони віддадуть його назавжди. Вона прийме його як сина, нагодує, виходить, виростить. Вона віддасть йому всю свою любов. Лиш тільки він ніколи не повинен дізнатись, як потрапив до нової сім'ї. Вони заможніші і навіть у такий голод знайдуть, чим нагодувати дитинку.

Мати кричить як навіжена. Вона виганяє цю жінку. Однак потім неочікувано заспокоюється, розуміє, що з рідною мамою хлопчик не виживе. Вона любить його, хоче, щоб він жив і був щасливий. Вона відірве частинку свого серця, віддасть рідну дитину, але не допустить її смерті.

Катруся не хоче віддавати братика. Вона вже втратила маленьку Аню... Як вона зможе жити без Дмитрика?

Колись пройде багато років. Вона дізнається, що Дмитро виріс гідною людиною, отримав освіту і працює у великому місті, але так і не наважилась розказати йому всю правду. Ті люди віддали йому всю свою любов. Вони мають право називатись його рідними батьками. Хай живе так, йому буде легше.

А поки ледь живий комочок дитячого тіла віддають незнайомці...

Надто спекотно. Здається, що навколо пекло. Тіло вкрилось дивною висипкою, а живіт починає надуватись. Її біле волосся вкрило всю розібрану підлогу, як сніг, що намагається приховати людські гріхи. В думках коїться щось не зрозуміле. Їй мариться хліб і маленька Аня, яка простягає шматочок своєю пухленькою ручкою.

Її лихоманить. Лиса голова, кістляве знесилене тіло... Вона ледве дихає. 33-й. Їй чотири! У неї тиф!

Моя люба, синьоока Катрусю, ти пережила ще не один голод, війну... Ти пронесла у своєму безмежному серці любов. У твоєму дворі ніколи не стихав дитячий сміх. Навіть сусідські діти вирости на тому молоці та хлібі, шматочок якого ти знаходила для кожного.

Ти пішла тихо. Пішла в оточенні своїх п'ятьох дітей і десятих внуків. Просто затужила за своїм коханим чоловіком... Ти прожила достойне життя.

Я пам'ятаю твої останні дні. Худесенька, як тростиночка... Вся в білому... На білосніжній постелі... І такі ж білосніжні кучері розсипались довкола обличчя... Ти бачила янголів, усміхалась до них своїми синіми очима.

Знаєш, іноді я сумую за тобою. Дивно, ми не були настільки близькі. Однак я буду рада в цей сірий дощовий день побачити тебе серед сотень людей, які зливаються в масі під чорними парасолями.

Хоча... Ні! Не треба. Ще трошки і я сама приїду до тебе. І привезу тобі твої улюблені ромашки. Так, квіти та цукерки. І нехай хоч на небі тобі буде солодко.

Люблю тебе, моя Катрусю!*

---

* Данчук Катерина Павлівна. Народжена 29 квітня 1929 року.
Моя прабабуся.

... *Вікторія Капустинська*

(1 курс)

ЛИСТ ВІД ОНУЧКИ ДІДУСЕВІ, ЯКИЙ КУДИСЬ ПІШОВ

Любий дідусю!

Я дуже сумую за тобою, відколи ти пішов від нас. Мама казала, що ти пішов шукати пшеничні зернятка, з яких ми раніше пекли запашний хліб. Але чомусь не повернувся. Ти чомусь не прийшов. А матуся ввечері вбігла зі сльозами до хати і поставила на стіл жменьку червоних зерняток пшениці, які висували свої маленькі цікаві голівки із твоєї забагрованої хусточки. Вона плакала, і плакала я, бо зрозуміла, що більше не побачу тебе, не почую твого сміху. Куди ти тоді пішов? Я дуже сумую. Але якщо одного дня постукаєш у двері – не впусти тебе. Ні, не тому, що ображаюсь. Я просто не хочу, щоб ти знав, що таке голод. Бо я вже знаю. Знаю, але досі не розумію, чому не можна їсти, чому і навіщо у нас все забирають, навіть мою солом'яну ляльку? Кому вона потрібна, а кому не потрібні ми? Я питала маму, але вона лише гірко усміхнулась і зронила гарячу солону сльозу на стіл.

У мене немає відповідей на всі ці запитання, але я точно знаю, що голод – це коли в животику прокидається маленький черв'ячок і погрожує тебе з'їсти, якщо не нагодуєш його. Не віриш? А я точно знаю, що це справжнісінька правда. Бо навесні той черв'ячок забрав нашу Улянку. Ми з мамою просили її, а вона не послухалась і нагодувала свій голод цілим жмутком солодких зелених травинок, які випнули свої маленькі цікаві голівки з-під розмоклої землі, щоб побачити сонечко. З'їла і заснула міцно-преміцно. Ми так і не змогли розбудити її. І знову плакала мама, і плакала я, бо не розуміла, чому Улянка не хоче розплющити очі і як завжди піти зі мною шукати жолуді й коماشок на обід. А зранку, так рано, що ще було темно і сивий туман солодко дрімав над стріхами згорблених і майже порожніх хат, дядько Степан кудись повів сплячу Улянку на тачанці. А вслід за ним по пронизливому скрипі хвіртки, що цього разу радше нагадував зловісний крик ворони, у холодних вікнах засвітилися чорні вузькі зіниці, а поміж ображе-

ними на людей вишнями без молодих бруньок зблиснули іржаві леза ножів, з якими снувало з десятків примар. Мама йшла позаду і про щось благала їх своїм мовчанням, своїм стомленим поглядом. Я не знаю, що було далі, бо мені наказали сидіти вдома, нікому не відчиняти двері і сказали, що пізніше все зрозумію. Я тоді востаннє бачила Улянку, але вперше (хоч і не востаннє) чула, як дядько Степан звертався до голодних примар з металом у голосі: “Дозвольте хоч спершу з молитвою відправити невинну душу до Бога...”. Не знаю, куди її тоді відвезли. Мама сказала, що вона пішла до тебе. То, може, й зустрінетесь дорогою. З тобою Улянка буде в безпеці.

Але бачиш, дідусю, як воно є: люди стали примарами, люди перестали бути людьми. Це звучить дивно, але це правда. Голод висмоктав з них всю людяність. Він з’їв їх, всіх перетворив на примар: і тих, хто хоче їсти, і тих, хто забирає в інших хліб. І, певно, найбільше останніх. Нещодавно вони навіть занесли наше село на чорну дошку за те, що ми не виконали якогось плану і не хотіли віддавати “приховані запаси продовольства”. Я не знаю, що це означає. Але після цього якісь дядьки в червоних формах і з золотими зірками на плечах забрали у нас з мамою навіть жменьку картопляних лушпайок, закопаних під вишнею за хатою, гнилі корінці, викопані мною з-під снігу і два Улянчиних жолуді, які вона подарувала мені весною перед тим, як поїхала. Ми з мамою тримали їх, щоб не забути про неї. Машини, які приїжджали до нас порожніми, повертались зі скромними пожитками, а їхні керівники незадоволеними. Вже не було, що брати, але вони все одно щось знаходили. Дядьки із золотими зірками на плечах робили все, щоб знайти це щось: ламали підлоги, грабували людей до останнього рушничка, до останньої зернинки. Ні, децю вони таки залишали нам – порожнечу, суцільну порожнечу. Ці люди забрали все, а нас закрили на замок у клітці, схожій на ту, в якій я колись тримала маленьку пташку. Щось схоже, тільки з цієї немає надії на вихід.

Тихо. Пусто. Холодно. На нашій вулиці ми залишилися самі, хоч звідси ніхто не їхав. Все кудись зникло. Більше не співають птахи, не квакають жабки, немає ані цвіту, ані бджіл. Немає нічого і нікого. Голод з’їв усе. Точніше, ті голодні люди, які забрали в мене колись солом’яну ляльку. Ми не виконали їхній план, але вони, певно, дуже добре виконали свій.

Знаєш, дідусю, я вже навіть забула, як пахне той хліб. Цей спогад вигребли з моєї пам'яті ті дядьки, які забирали в нас останні пшеничні зернятка. Зате я знаю смак полину і чортополоху. Я знаю, як пахне юшка з черв'яків. Я знаю, як це їсти свої черевики.

Мій животик опух, а ручки стали кістлявими. Я не хочу дивитись на себе в калюжу, бо боюсь побачити там примару. Я не хочу бути такою, як вони. А чому вони хочуть, щоб я була такою? Пам'ятаєш, ти мені якось розказував про те, що тих, хто чинить щось погане везуть у залізних коробках у Країну снігів. Там вони живуть у залізних клітках (так як ми зараз), працюють і їм навіть можна їсти. І так триває, поки ці люди не спокутують своєї провини. То ми, певно, вчинили щось жахливе, якщо нам не можна їсти. Ми скоїли щось дуже страшне, якщо навіть Бог відвернувся від нас. Думаєш, він не сердиться на мене за те, що я до нього молюсь? Ні, я не прошу хліба, бо знаю, що ми нічого не посіяли весною, не прошу їсти. Хай лише дозволить мені побачити завтра сонечко і ще раз усміхнутися. І хай простить нам усім.

Тяжко. Але я тримаюсь, бо обіцяла мамі боротися з нашим ворогом до кінця. Ось так. Бачиш, діду, я стала дорослою. То ворог змусив мене подорослішати. А ти казав, що я не вмію зав'язати черевиків. Отаке дитинство мені присудив хтось згори.

Бачиш, нам нелегко, але жити хочеться, і їсти також... Я дуже сумую за тобою. Та, може, добре, що ти пішов. І краще не повертайся. А якщо прийдеш, знаю, шукатимеш звісточки біля нашого дуба, який ми посадили разом і де ховали зернятка від тих людей із золотими зірками на плечах. Ти не скоро його впізнаєш, бо він всох. Тільки прошу тебе одне: не заходь до хати. Ні, я не ображаюсь на тебе. Я просто не хочу, щоб ти знав, що таке голод. БО Я ЗНАЮ...

Твоя Софійка

І ще, дідусю. Мушу дещо дописати, поки ще є сили. Я не ображаюсь на тебе. Не ображайся і ти на мене. Я не можу більше боротись, хоч обіцяла. Я вже не хочу їсти. Я дуже хочу спати. Ми з Улянкою скоро наздоженемо тебе. Але тільки йди повільніше. Мама буде плакати тепер сама. Вони перемогли. Голод і мене з'їв...

Скоро побач.....

... *Христина Борсук*

(1 курс)

І ВПАЛА З НЕБА ЗОРЯ...

Богородиця з давнього вишиття плакала на стіні... Вітер кружляв гайворонням над вимерлим селом... Десь тихий голос кликав: «Мамо, прийди!». Вона лежала на твердих дошках і намагалася всміхнутися дитині, а шкіра репалася на щоках і ціпеніли уста... У запічку догорала свічка... Її, її дитини, України... Ковтула ще разок повітря і стулила очі назавжди... З неба скотилася зоря, ніжна й тендітна... Хлипнуло дитя, яке залишилося сам на сам з Голодом! Одне-однісіньке на все село! А смерть у яру обгризала кістки, голосно цмокаючи... І десь тихенько пищав соловей, який дивом вцілів! Селом на коні вороному їхав цар смерті – Голод!

... *Анастасія Мигидюк*
(2 курс)

ЧОРНА ХМАРА НАД ВІННИЧЧИНОЮ

Вже понад рік моєї прабабусі Мришук Фросини Мефодіївни немає серед живих. Важко усвідомлювати, що ще «вчора» уся величезна родина збиралась на Різдво за трьома столами, переповненими їжею, жартами, народними піснями, поезією та спогадами, а «сьогодні» і збираємось рідше, і розмови вже не ті. Прабабуся була нашим талісманом, тією, хто об'єднувала, мирила. Її дід ніколи не чув ні пліток, ні сварок, ні лайок. У тій атмосфері було щось глибоке, потаємне, магічне, ніколи і нікому незрозуміле, окрім нас...

Я пам'ятаю її очі: сумні, втомлені, але дуже щасливі. Вона не дозволяла говорити собі про погане, але інколи повертала-ся до тих подій. Надзвичайно мужня та сильна, деколи давала собі слабинуку, розуміючи, що її нащадки повинні знати більше. Про неї, про її рідне село, про Голодомор 1932–1933 рр. Значних збитків зазнало маленьке село на Вінниччині Брицьке. Тоді воно було одним із найбільших сіл району, а зараз не нараховує і тисячі жителів. Просто вдумайтесь у ці страшні цифри: від голоду померло понад 2000 осіб, у той час, як на війні загинуло 149, а сьогодні проживає 629. Тоді було страшно, а зараз, розуміючи масштаби трагедії, – ще страшніше.

У 1932 році урожай був величезний. Площу гороху та пшениці обробляти не встигали, майже весь буряк лежав на полі, вивозити його чи не могли, чи не хотіли. Голова колгоспу говорив: «Часу вистачить, ще вивеземо». Час йшов, дії не відбувалися. Маючи поганий досвід, селяни не спішили здавати хліб. По місцині ходили чутки, наче його вивезуть за кордон, а колгоспників залишать голодувати. Часто можна було почути: «Пийте воду, їжте січку, виконуйте п'ятирічку». Вони й виконували... Спалахнув жахливий голод, який затьмарював людський розум. Але селянам

не дуже співчували. Станом на 22 травня 1933 року із 45 пудів зерна допомоги, одержаних для односібників, 25 пудів не було розділено і вивезено.

У 1933 році розпочалося «найцікавіше». У людей розпочали насильно забирати продукти, змушували виконувати безглузді завдання: танцювати із двопудовою вагою, цілуватись, рвати один в одного волосся та бороди, гавкати, лазити під столами. «Робити зарядку», прогулюючись босими ногами по холодному снігу? Будь ласка. Не шкодували навіть вагітних жінок. Їх закривали в погребях, горищах, темних камерах. Робили усе можливе, щоб повністю виснажити як фізично, так і морально... аж до смерті. Мета цих усіх знущань одна – визнати, що весь хліб згноїв. Били боляче, усім, що попадалось під руки. Мусили терпіти, іншого варіанту не було. Особливим є герб села Брицьке. На ньому згряя лебедів разом із душами загиблих мешканців пролітає хмарою над неосвяжним полем Голодомору, на якому стоїть золотий надмогильний пам'ятник-обеліск у пам'ять про постраждалих від цієї страшної трагедії. Сюжет взятий із твору українського письменника та кіносценариста Василя Земляка «Лебедина згряя». Голодомор 1932–33 рр. мав страхітливі наслідки для нашої країни. Він став жахливим болем усього народу і позначився чорною міткою у кожній родині. Тому пам'ятаймо про те, що нас змінило. Ми – українці! І ми – нескорені!

... Іванна Якимчук

(2 курс)

ВТЕЧА ІЗ ПЕКЛА

Його зморикуваті пальці старанно стирали зі столу крихти хліба і скидали в жовту хустинку. «Це назавжди стане звичкою», – пізніше розкаже дідусь. За великим столом гомонять люди, хтось обговорює війну, хтось – підвищення цін. Всі перекрикують один одоного, як страшно жити стало. Він, обіймаючи їх поглядом, тихо сказав: «Війна не страшно, вистрелив і все. Голод, ось що найстрашніше». До ніг сивочолого дідуся припали внуки: «А розкажи!». У його голові поставав кадр за кадром... Я ж намагалась зафільмувати їх у своїй голові і в той же час записати у блокноті.

Кадр перший

Малим я стояв у хаті, визираючи на ганок, бачив, як мама плаче, бо з хати забирають єдину козу: «У колгосп не хочеш, то в Сибір запроторимо!» – прогарчав крізь зуби один із чоловіків. Високими вони, кремезними були. Побили мою, тоді ще таку гарну, маму. Її звали Лідією, гарний стан, завжди із зачіскою і в гарній сукенці. Потім вона все своє вбрання виміняє на хліб, щоб хоч когось із трьох синів нагодувати. Батька я не пам'ятав, також не міг згадати час, коли був ситим.

Кадр другий

Брати просять маму піти в колгосп, кажуть, що допомагати-муть і вони, бо так хоч трохи поїсти буде що. Мати відмовляється, плює в підлогу і кричить, що на Москву працювати не буде. Того дня з дому пішов старший брат, а через декілька днів мені, тоді ще шестирічному, довелось зіштовхнутись зі смертю, переступаючи опухле братове тіло, що просто валялось на дорозі. А лякала мене одна єдина річ: я не відчував ні страху, ні жалю. Всі почуття і емоції стирав голод.

Кадр третій

Минув майже тиждень, як я нічого не їв, мати сходила з розуму, плакала днями. Нас перестала впізнавати, а потім лежала, не встаючи. В моїй голові була одна мета: знайти хоча б крихту. Потім була ненависть на тих «саветів», коли довелось поховати ще одного брата. Я у свої шість бачив вже дві смерті і молив Всевишнього, аби лишилась жива мати. Падав дощ, я знав, що в землі має бути вдосталь черв'яків. Як тільки стало світліше, побіг до городу, накопав дощовиків і приніс додому. Мати аж повеселішала, вона як слід їх перемолола і зварила юшку, ось так прожили ми ще декілька днів.

Кадр четвертий

Ходили чутки про канібалізм і мені стало страшно виходити на вулицю. Я голод намагався втамувати книжками. Спочатку безперестанку читав єдині дві книжки, які берегла мати, потім почав жувати прочитані сторінки. Так було легше. За декілька днів нам постукали в двері, знову робили обхід, а раптом у нас десь хоч крихта зерна залишилась. Побачили книжки, такі нелюди були, що і їх забрали. Тоді був перший раз, коли мені самому хотілось померти.

Кадр п'ятий

У сусідньому будинку жила Маруся, старша від мене на два роки. Чую, хтось до хати заходить, вийшов, дивлюсь, вона стоїть. У торбині мала три пацюки, та ще й великих таких. Сказала, що батьки померли, а смерть зустрічати сама боїться. Взяли ми її до себе, пацюків з'їли, але досі, як згадую, мене нудить. Матір на ранок пішла з хати, казала, що повернеться до вечора, тоді я її бачив востаннє.

Кадр шостий

Я з Марусею були геть малими дітьми, та голод змусив нас постаріти. Ми намагались триматися разом та готували себе до смерті. Навіть пацюків більше не знаходили, самі почали пухнути від голоду. Та в той щасливий для мене вечір до нас прийшли чи не єдині, хто вижив у нашому селі. Шукали тих, хто ще може хоча б ходити, вони збирались втікати, скочити в товарний потяг. Страш-

но було, що спіймають, але так хоч якась надія, що виживемо. Картина була жахливою, коли ми пройшлись по селі. Люди, які мліли від голоду, так і помирали по дорозі, їхні тіла вже ніхто не ховав. Ті, хто вижив, або були не в силі вже ходити, або не мали до життя жаги. Так нас четверо й зважилось на відчайдушний крок.

Кадр сьомий

Ми майже досягнули своєї мети, залишалось непоміченими стрибнути в потяг, заховатись за тим ж зерном, без якого гинули люди, і доїхати чим далі. Та не сталось так, як ми планували, двоє солдатів побачили нас, коли ми підбігали до потяга. Старших розстріляли на місці. Мені вже до чола приставили пістолет, як щось одного з них зупинило. Зморшкуватий чоловік хапнув мене за сорочку і кинув у вагон, потім так само зробив і з Марійкою. «Може, хоч якось я вами свої гріхи замолю, ховайтесь тут і їдьте 10 станцій, там вискакуйте з вагону, бо як знайдуть, не жити вам. Може, й лишитесь живими», – сказав нам стиха і, переступаючи мертві тіла сусідів, рушив далі.

Дідусь з кишені дістав пошарпану світлину, сльози покотились по обличчі, але маленькі ручки правнуків швидко їх витерли. На фото був він з Марійкою та молода пара: «Ці люди прихистили нас, як почули цю страшну історію. Відтоді я не знав ні горя, ні голоду, хоча ніколи про нього не забував!».

... *Дарина Цуканова*
(2 курс)

ЧЕРВОНЯТКА

Сонячне проміння пробивалося крізь вікна, відгукуючись у моїх закритих повіках червоними спалахами болю в голові. Я зустріла ще один день у жахливому маренні, тіло здригалося від лихоманки, а шлунок, здавалося, висох дощенту. Але я зустріла його. Живою. Хоча й уже тиждень молила Богородицю про смерть. Раптом зірвалася. М'язи застигли у нестерпних судомах, обличчям мимоволі промайнув вираз невимовного жаху. Знову, спізнилася... А, може, ні? Ноги тонкі, неначе березові гілочки, поспіхом задріботили з хати.

Надворі тіло м'яко огорнув осінній туман, ступні занурилися у мокру траву. Крижане повітря розривало легені. Крок. Згодом ще один. Я мчала гаєм попід мовчазними покинутими хатами, що чорними вікнами вдивлялися в мене, неначе докоряючи за свою самотність і горе. З'явилися дерева, трави лоскотали коліна, ніздрі вдихали запах лісу. Кинулася на землю. Ароматний родючий ґрунт м'яко прийняв мене у свої обійми. «Родючий», – ехом відізвалося в думках. Під ребрами болюче закололо. «Шукати». І я шукала. Руки, наче скажені, обмацували кожен міліметр землі, кожен зсохлий пеньок, кожне підніжжя трухлявого дерева. Ні, вони усе забрали, усе, нічого мені не залишили. Тіло обм'якло і застигло від знемоги. Поколоті пальці кровоточили. Та хіба це біль? Приклала зранену долоню до уст. Кров. Смачна. Солона. Очі, що зажмурилися у відчутті секундного екстазу, вловивши рух поміж старими соснами, ковзнули вбік. Там на колінах стояв Іван. Він зовсім не був схожий на людину, радше на страшну мару: біла, пошматована гілками дерев сорочина обрамляла кістки, що, здавалося, хочуть вирватися з-під шкіри. Опуклий від голоду живіт моторошно випирає над помираючим тілом. Волосся скуйовдилося, молодече, колись таке привабливе, обличчя обросли брудні заплутані пасма. Він, мабуть, довго вже блукає у цих хащах. А його рот... Матінко Божа, та він їв! Вуста час від часу оголювали зуби, що скажено шматували сирі опень-

ки. «Дай», – благало моє тіло, однак горло, здавалося, навіки висохлою пустелею. Лише незрозумілі хрипи намагалися прорізати мертву тишу. Наші погляди зустрілися. Мій – глибокі карі очі відтінку золотавої міді, що, здавалося, от-от погаснуть, кричали; його – сірі, кольору грозового неба, нахмурені, по вінця переповнені відчаєм, що переливався через край крижаною сльозою. У його очах зачаїлося божевілля.

Несподівано нахлинули спогади. Тоді місяць світив ясно, наче велетенська свічка посеред нічного неба. Було багато сміху. У Наталчиній хаті зібралися юнаки та дівчата з усього села. Дехто, перехиливши зайву чарку, уже вибивав гопака на дерев'яній підлозі. На лавах сиділи червонощокі молодиці. А в кутку стояв він. Дужий стан ніжно огортала вишиванка, ледь розтулені вуста завмерли у глузливій парубоцькій посмішці. Чорні виразні брови вигнулися сміливо, кидаючи виклик. А очі... Проникливий гострий погляд сірих звабливих очей заглядав у душу, стискав і примушував схвильовано тріпотіти серце. А скільки вогню було в тих очах...

Неподалік пролунав постріл. Іван здригнувся. Потім на прощання глянув у вічі. Ні, не було жалю. Його пусті зіниці промовляли: «Тут кожен сам за себе. Я жити хочу». Через кілька хвилин Іван зник між деревами. Тоді я бачила його востаннє.

Сонце вже стояло високо, відкидаючи дивакуваті мереживні візерунки тіней на моє обличчя. Знову настала тиша, лише мої ледь помітні подихи зненацька вривалися в цю природну гармонію. Згодом почало вечоріти, та я зовсім втратила лік часу. Мені не було куди і до кого повертатися. Здавалося, що тут, у ніжних обіймах зів'ялого вогняного листа, я почувалася не такою покинутою. Страшна жага до їжі перетворила нас на звірину, здатну вбивати, щоб вижити. То хіба місце нам між людьми? Та й людей навколо майже не залишилося... День добігав до кінця. Сонце мимоволі заковувалося за обрій, заливаючи ліс червоногарячими променями своєї передсмертної агонії. Повітря переповнювалося нічною прохолодою, зовсім скоро усе покриє морозяний іній.

Останні промені зненацька вихопили яскраво червону пляму поміж деревами. З останніх сил я дісталася до побаченого. Розгорнувши листа, помітила цілу зграйку великих міцних грибів,

що палали серед осіннього листя, прикрашені вишуканими білими цяточками. Усміхнулася. Пригадалося, коли ще малою ходила сюди з татом по гриби. Тоді ліси були всіяні різними видами, а батько завжди ретельно повчав, як відрізнити неотруйні. Мухомори. А тато звав їх червонятками. Однак найдужче я любила казки, що він розповідав про них. Загадкові фанатастичні вигадки тоді збурювали мою уяву. Ліс скидався справжнісіньким королівством, дерева, кущі та навіть ці червоні гриби перетворювалися на неймовірних персонажів. Батько... Вже тиждень його немає. А якою ж смачною була та грибна юшка, що мати завжди варила, коли ми з татком, зморені та брудні, поверталися вже поночі. Сльози покотилися з очей. А я вже думала, що геть усе виплакала. Мабуть, недостатньо горя ще перенесло моє стражденне серце.

Яка тепер різниця? Осаженілі пальці впилися в червоні шапки. Неначе вовчиця, кинулася на свою здобич. Слизькі шматки було важко проковтнути, від гіркоти терпнув язик. У ніздрі вдарив їдких неприємний запах. Мене знудило кілька разів. Та я не зупинялася, аж поки галявина не спорожніла. Що я накоїла?...

Відкинулася на м'який мох. Небо уже затягнула темрява. Холод проймав до кісток: стара полотняна сукня, мокра від роси та багнуки, зовсім не гріла мою вкриту дрижаками шкіру. Ліс уже не здавався мені прихистком, він став чужим. Я молилася, щоб померти від холоду, адже так, мабуть, безболісніше. Та Господь не шукав для мене легких шляхів. Прийшов нестерпний біль. Мені марилося, що хтось пронизав мій живіт гострими шпичаками, здавлював голову, витискав очі, а тіло сочилося кров'ю. Я кричала. Кричала довго, кричала болісно, кричала страшно. Кричала в пустку. І мене ніхто не чув.

Я не знаю, як минула ніч. Знаю лише, що для мене вона тривала цілу вічність.

Вранці наді мною схилилися дві чоловічі постаті у формі та зі зброєю за плечима. Їх силуети двоїлися у моїх очах, слова линули, однак дуже здалеку.

– Застрели її.

– Да ты посмотри, она и так умирает. Зачем будем пули зря тратить, – гидливо відповів чоловік з рушницею.

– Хорошо, поїдем. Она, наверное больна, еще подхватим дрянъ какою-то.

А я і справді помирала.

Сонце світило яскраво. Ліс пишався у своїй красі, намагався ще трохи насолодитися теплими променями. Все жило і дихало паощами осіннього листя. Сонячні зайчики спритно танцювали на вогких стовбурах дерев і блищали спалахами вогників у навіки завмерлих скляних очах відтінку золотавої міді.

... *Володимир Хоптинський*
(2 курс)

**Катерина Штогрин:
«БОГ НЕ ЛЮБИТЬ ТИХ, ХТО ПОСТІЙНО
ПЛАЧЕ І ЖАЛІЄТЬСЯ НА ЖИТТЯ»**

Голодомор – це чорна сторінка в історії людства, яку хочеться забути, не через байдужість, а задля світлого погляду у майбутнє.

Наслідки цього геноциду для українців розтягнулися на десятки років. Навіть діти ХХІ століття, які без книжок з історії взагалі нічого б не знали про Голодомор, – навіть вони є жертвами жахливого удару по свідомості й менталітету.

У моєму рідному селі Жилинці Хмельницької області є живий свідок і безпосередня жертва тих страшних подій. Цю 95-річну жінку звати Катерина Штогрин. Аби отримати уявлення про Голодомор від очевидця, я взяв у неї інтерв'ю, хоча й розумію, скільки болю завдав їй, ворушачи минуле.

– Катерино Василівно, яким було Ваше дитинство?

– Народилася в Жилинцях, у простій родині. Була першою дитиною, мала трьох братів. Так вийшло, що моя мати завагітніла від хлопця, який пізніше загинув. Щоб в селі не нарекли покриткою, мамин знайомий Василь одружився з нею. Навіть батьки молодят завжди думали, що я Василева донька. Правду розповіла мені мамина подруга за багато років після смерті моїх батьків.

– Ви пам'ятаєте, як людей зганяли в колгоспи, забираючи все?

– Пам'ятаю, що було важко. Мама з татом пропадали на колгоспних полях, і не отримували за це майже нічого. Прості люди працювали, як раби, і ніхто не міг цьому завадити. Мій батько гончарував і так-сяк збував свої глечики, хоча це було незаконно. Пам'ятаю, кожен вечір, коли він зачинявся в коморі і при світлі свічки працював, мама наказувала нікому не промовитися, чим тато займається вечорами. Він завжди робив все, щоб ми бідували менше за інших.

– Розкажіть коротко про свою сім'ю?

– Батько мав бунтарську вдачу. Завжди в колгоспі біля нього крутилися «вуха», готові одразу здати начальству, коли він скаже щось таке, чого не можна говорити. Батька не раз садили у темницю на 15 діб як злочинця, але він не корився. Мама, пам'ятаю, завжди була чимось незадоволена, завжди жалілася на щось. Сварила мене з братами за найменшої нагоди: і коли ми були голодні, і коли ситі також. Хоча я була малою, бачила, що між батьком і матір'ю немає злагоди, завжди ніби чужі один для одного. Але такий тоді був час: аби вижити, треба було триматися вкупі.

– У 1932 році вам виповнилося 10. Тоді ж настав Голодомор...

– Так. Ніхто цього не чекав. Урожай був нічим не гірший, ніж рік перед тим. Аж тут селом пішов поголос, що стали забирати зерно. Начальство казало, що виконують план. Батько, почувши новину, одразу став шукати сховок хоч для одного мішка. Я сказала, що можна заховати в дупло дуба, що ріс за городом. Коли приїхали забирати зерно, ніхто й не подумав перевірити дерево. Тому тільки цей мішок у нас і залишився.

– Чи надовго вистачило запасів?

– Кілька пудів зерна це дуже мало, коли в сім'ї двоє дорослих і четверо дітей. Через пару місяців не стало взагалі нічого. Я з братами цілі дні ходила полями, шукаючи гнилої картоплі. Батько спродував у місті наше майно, яке залишилося. Це було небезпечно, адже село забороняли покидати. Мати варила і смажила все, що можна було кинути у каструлю чи на сковорідку. Ставила пастки на мишей і потім їх готувала, але скоро й миші повтікали від голоду.

– Так ми протягнули ще деякий час. Батька не бувало вдома по кілька днів. Коли повертався, приносив або трохи зерна, або пару картоплин. Не знаю, де він це брав, але мати з кожним його «відрядженням» плакала все більше, просила не йти. Мабуть, передчувала біду.

– А хіба вже могло бути гірше?

– Виявилось, що могло. Одного разу батько пішов і вже не повернувся. Як ми дізналися пізніше, його застрелив сторож зернового складу, коли він намагався винести мішок зерна через підкоп під стіною. Так ми позбулися нашого спасителя. Спочатку один за

одним повмирили брати. Вони були зовсім малі і хворобливі ще до голоду. Тому довго не протягнули. Мати, убита горем, зовсім збайдужіла до всього. Я сама шукала хоч щось їстівне, годувала її. Але через кілька тижнів і вона віддала Богові душу. Я залишилася зовсім сама.

– **Що ж ви робили?**

– За кілька місяців у мене не стало батька, матері і братів. Надворі зима, у хаті холодніше, ніж на вулиці. Навіть грудку землі не вгризеш, якби й хотілось. Пам'ятаю, сил не залишилося ніяких. Я вся спухла і лягла на лаву чекати смерті. Заснула, а прокинулася в чужій хаті, навколо якісь люди. Виявилось, що прикажчик обходив порожні хати і знайшов мене, майже задубілу. Забрав до себе. Отак разом з його двома дітьми я й вижила. І знайшла нову сім'ю.

– **Як вас прийняли в новій родині?**

– Звісно, я була нерівня дітям, до чиєї миски мене приставили. Годували мене лише тоді, коли вони наїдалися. Я спала на долівці, якщо на печі не було місця. Але цій сім'ї я завдячую своїм життям. Після голоду залишилася жити з ними. Нові батько й мати замінили мені рідних, а дві нові сестри стали за померлих братів.

– **Чи розповідате ви своїм онукам про ті страшні події?**

– Я дуже стара жінка і знала по своєму віку багато біди: голод, війна, втрата сім'ї. Разом з тим я завжди намагалася думати про хороше. Навіть якщо на десять темних спогадів є один світлий, я його тримаю в голові. У мене всього три класи школи, я дурна баба (сміється), але думаю, що нашому народу і всім людям треба пам'ятати і берегти світлі дні, а не поразки і нещастя. Бог не любить тих, хто постійно плаче і жаліється на життя.

... Христина Шпук

(2 курс)

ЛИХІ ЧАСИ

«Це були страшні часи! Ми дивом вижили, нам просто пощастило», – говорила моя прабабця про Голодомор. Тоді їй було 11 років, жила вона в селі Велика Заговірка на Чернігівщині. Жила з мамою та маленьким братиком. Тато помер, але залишив їм неоціненний скарб – хорошу тканину, завдяки їй вони і вижили. Батько був кравцем, тож вдома було багато доброго одягу та полотна. Коли почався Голодомор, то прабабця з мамою збирали всі цінні речі, які були вдома та їхали до Києва, щоб їх обміняти на хліб. Щоразу залишали маленького братика на цілий тиждень майже самого, час від часу його навідувала сусідка. «Найбільше ми боялися того, що повернемося, а він – мертвий!» – говорила прабабця, а в очах досі, вже вісімдесят років, блищав страх.

У Києві її мама обмінювала одяг сама, а доньку заставляла просити милостиню. Прабабця була маленькою, сором'язливою дитиною, тож дуже боялася та не хотіла випрошувати в людей їжу... Щоразу, коли на неї падав погляд матері, простягала долоньки перед собою, коли ж мама на хвилину відверталася, ховала ручки. Їй було дуже боляче переступити через себе, адже їхня сім'я завжди була заможною. «Тільки завдяки характеру моєї мами ми не померли, – казала бабця. – Вона була дуже сильна, вольова жінка, яка все робила для того, щоб ми вижили. І ми вижили!». Щоразу, повертаючись додому, вони заставляли молодшого сина живим. Щоправда, у цей важкий період хлопчик захворів на сухоти, помер молодим, коли вже був відомим поетом.

«Це були страшні часи! Люди їли листя з дерев, траву і ...», – прабабця ніколи не закінчувала це речення. І так всі розуміли, про що йдеться... Це було моторошно! Настільки, що майже через століття, найменші деталі тих років викликають панічний страх!!!

... Христина Макар

(1 курс)

ОТРУЙНА ЗЕМЛЯ – СМЕРТЕЛЬНІ КОЛОСКИ...

(відкритий лист)

Пише Вам Руденко Марія Йосипівна, що родом з села Хрипівка Чернігівської області. Ледве народжена в умовах першого голоду 1923 р., пройшла через три ступені людської тваринності: Голодомори 1923 р., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. І маю щастя писати Вам зараз при своїй пам'яті в 94 роки, дорогі сучасники.

Перше, що згадую, – знесилену бідами матір Анну, співочого та жвавого батька Йосипа та зовсім тендітну і тоненьку молодшу сестричку Дарусю. Сім'я небагата, хата простенька. Та неважливо, під час голоду всі стають рівними. Тихий і спокійний сімейний затишок згадується не так, як страшні звірині картини на вулицях. Такого винищення нації, що творилося у той час, не бажаю навіть Вам, шановні політики, депутати «Опозиційного блоку», які назвали це пекло якоюсь «терористичною акцією».

Батько завжди старався підбадьорити нас веселими піснями, а мама надзвичайно любила його спів. Коли зайшов 33-й, його пісні не стало. Активіст Тябат, якого прислав Сталін, щоб заганяти людей у колгоспи, вбив тата по дорозі додому, побачивши, що той несе з поля декілька колосків у руці. Тата ми знайшли серед двох десятків мертвих. Більшість з них, як і наш батько, лежали з колоском в одній руці та грудкою землі в іншій. Мабуть, востаннє тягнулися до землі-годувальниці, яка вже нічим не могла їм допомогти. Ми довго сумували за татовою розрадою та вірою в краще майбутнє, але засохлі від голоду внутрішні органи давали нам зрозуміти, що насправді йому пощастило більше, ніж нам. Згодом ми дізналися, що сусідська дочка Катя з'їла свою матір і збожеволіла. Україно, хіба це не найгірше видовище, що бачила твоя історія? Два дні ми чули, як вона кричала в хаті, билась об шибки, неначе муха, яка хоче вийти на волю. Звіриний інстинкт пронизав її тіло і кров. Після цього випадку ми з Дарусею запри-

сяглись одна одній, що ніколи не дозволимо собі з'їсти людину. Її злість та гнів на саму себе, сухе пронизливе ричання та пищання лунали на півсела так, що нам довелось заперти двері та вікна її хати, щоб більше ніколи не дати їй вийти.

Все це було наче в божевільні. Здавалось, ніби це кінець світу, кінець життю, усіх людей. Ніби зараз відкриється небо, і Бог забере нас до себе. Даруся часто запитувала: «Чому я народилася в пеклі?», вона навіть не уявляла іншого, нормального життя. А Ваше життя схоже на таке пекло?

Ті декілька колосків, які вбили батька, згодом погубили й матір. Коли до хати приходили голодні, мама завжди давала їм бодай дрібку пороху. На день їх могло приходити більше десятка. Одного разу на порозі я знайшла 5 колосків. Мабуть, хтось загубив. Я віднесла їх мамі та Дарусі. Мати довго вдивлялась у зернятка тих дрібних і засушених колосків, може, згадувала смерть батька. Промовила: «Нарешті дочекалися хліба», і впала, так і тримаючи в руці ті нещасливі колоски. Маму поховали недалеко від хати. Відтоді і дотепер тримаємось з сестрою разом, дякуючи Богові за найбільше щастя – жити.

Голод був тільки там, де українці становили більшість населення. Хіба після цього твердження в когось ще можуть бути сумніви, що Голодомор був навмисне задуманим геноцидом? Усі Голодомори, які я пережила, мали спільну мету – винищити українців як націю і Україну як державу.

Дорогий українцю, ніколи більше не дай обманути себе. Ніколи більше не дозволяй Україні знову стати країною ненароджених письменників, художників, хліборобів. Країною, де на місце винищених людей ввезли своїх. Де створили культ пияка, крадія та бандита, а рідну культуру зрівняли з землею, як і 7 мільйонів людей, які терпіли і не змогли вижити. Ніколи більше не пройди повз крихту хліба чи навіть маленьке зернятко, яке просто викинула долоня байдужої людської істоти, адже не так давно схожа голодна долоня просила цю крихту, щоб втриматись на плаву життя. Люби свою країну, яка виборола своє право на існування і вивчай те, яким шляхом вона його здобула. Змусь тих, хто не вірить у геноцид, повірити і запалити свічку пам'яті за померлих. Шануй близьких, тих, хто подасть тобі руку в тяжку хвилину, радій, що

такі люди в тебе є. І найголовніше – цілуй те зернятко, яке виросло у рідній землі, яке доглядали рідні руки. Адже навчившись цінувати таку, на перший погляд, дрібницю, навчишся цінувати все, що маєш, і пам'ятати своє минуле.

P.S. Внаслідок Голодоморів перестало битись близько 7 млн сердець. За неточними даними, це вдвічі більша втрата, ніж за рік бойових дій під час Другої світової війни.

*Марія Руденко,
людина з минулого в сучасному*

... *Анна Вербицька*
(1 курс)

Роберт Конквест: «ЩОБ НАПИСАТИ КНИГУ ПРО ГОЛОДОМОР, ТРЕБА МАТИ СТАЛЬНІ НЕРВИ»

Роберт Конквест – всесвітньо відомий англійський поет та історик, який досліджував один з найтрагічніших періодів нашої історії – колективізацію та Голодомор 1929–33 років. А точніше – режим Сталіна та його прибічників, які і є винуватцями страшної трагедії, голодної смерті мільйонів людей. Його праця «Жнива скорботи» побачила світ у 1986 році в Оксфордському університеті. Українською мовою книга вийшла 1993 року.

Історик зібрав найважливіші факти та унікальні свідчення очевидців того часу, щоб відтворити якомога повнішу картину тих подій. Більше того, написав книгу тоді, коли не лише в СРСР, а й на Заході не визнавали жахливі факти Голодомору. Сьогодні нам вдалося «запитати» його про найстрашніші сторінки нашої історії.

– Навіть через десятки років ніхто не припинить повторювати, наскільки вагомою є ваша праця. Тим більше важливою вона є для українців. Як ви знайшли в собі сили досліджувати ці чорні сторінки історії? І що саме вас спонукало до цього? У своїй книзі ви намагаєтесь не вдаватись занадто у страшні подробиці, проте...

– Проте я і не зміг про них замовчувати. Подробиці – це те, що дає найглибше уявлення. Тоді історія ніби оживає. Однак якраз це і було найважчим. Як сказав один дослідник, що пережив голод ще хлопчиком: «Я хотів би написати книгу про 1933 рік, але не можу знайти в собі достатньо мужності: все це доведеться пережити знову». Щоб написати книгу про Голодомор, треба мати сталльні нерви!

– І все ж ви вирішили її написати. Майже у кожному розділі наводите багато цитат тодішніх високопосадовців, які ті вважали «виправданнями» своїх садистських дій. Але чим

далі читаш, тим огидніше стає усвідомлювати, що кожна найменша ланка радянської системи була побудована на брехні.

– Так, аргументи придумували щоденно. Казали, що селяни не хочуть працювати, тому немає врожаю; що врожай є, але його відмовляються збирати; що «селянин хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду»; що селяни саботують здачу зерна, а самі мають попередньо зібрані запаси їжі, які ховають у ямах. «Виправдань» безліч (однаково абсурдних), проте суть одна: «Вилучити зерно за будь-яку ціну». Навіть до дітей було байдуже. Казали: «Ми не можемо думати про куркульських дітей, у класовій боротьбі філантропія – це зло».

– Але існували ж люди, які бачили правду на власні очі. І серед них було багато відомих особистостей. Невже вони нічого не домоглися?

– Надсилали багато повідомлень, листів, звернень як до членів партії, так і до самого Сталіна. Зараз пригадую, письменник Михайло Шолохов написав 1933 року листа до останнього. Відповідь була: «Ви бачите лише один бік ситуації. А інший бік каже нам, що високошановні хлібороби провадять саботаж. Цілком ясно, що вони не такі вже й безневинні, як здаються здалеку».

– Ви пишете про активістів, яких призначала партія для обходу селянських хат і вилучення харчів. Це були члени сільради, комсомольці, вчителі шкіл, а часом учні. Тобто такі ж самі люди! Не можу уявити, як совість дозволяла їм робити ці нелюдські речі...

– Серед них траплялися різні. Звичайно, це було примусово. Однак хтось із активістів ділився харчами, хтось ставився до людей лояльніше, хтось жорсткіше. Але на всіх них відбилося жахливе тавро політичної пропаганди, яке остаточно викривило їхнє сприйняття реальності. Як згадує один з активістів: «Було болісно бачити це все, і ще гірше – брати в цьому участь. Але я переконував себе, що не повинен капітулювати перед жалістю. Ми виконуємо свій революційний обов'язок. Ми добуваємо зерно для соціалістичної Вітчизни». Інший активіст казав: «Я міцно вірю у те, що мета виправдовує засоби. Нашою великою метою є всесвітня перемога комунізму, і заради цієї мети все було дозволено: брехати, красти, нищити мільйони людей».

– Тобто людям або вдавалося приглушити своє сумління, або за опір владі вони також потрапляли до таборів.

– Саме так. І тому терор був нормальним засобом управління, а покора будь-якому наказові згори – найвищою доблестю.

– **І все-таки не вірю, що все було аж так безнадійно. Люди ж не могли просто сидіти і вмирати з голоду!**

– Ніхто й не сидів. Кожен робив щось у міру своїх сил. Було багато повстань. Уже наприкінці 1932 р. в Україні траплялися випадки стихійних селянських виступів і тимчасового розпуску колгоспів. Найбільше обурювало те, що зерна, яким можна було прогодуватися, було вдосталь. Його зберігали в так званих «державних резервах» або взагалі залишали псуватися купами просто неба. Станом на 1932 р. 3 млн осіб намагалися тікати, дістатися до міст чи заможних районів. Селяни продавали коштовності, посуд і будь-які речі побуту за буханки хліба. Ті, що не мали змоги втекти за межі села, переховували зерно в соломі, у пляшках у ставку, їли все, що можна було. Як пише один письменник, «їли «хліб», зроблений з кропиви, «оладки» з одного виду бур'яну, «кашу» – з іншого». Навіть не будемо згадувати, що відбувалося в гірших випадках. Та незважаючи на всі зусилля, мало кому будь-який з цих методів продовжував життя.

– **Сьогодні нам важко уявити всю глибину трагізму цих днів. Але найбільше, що ми можемо зробити зараз, – це пам'ятати ті події і докладати всіх зусиль, щоб подібні речі більше ніколи ніде не трапилися. І головне – розповідати про Голодомор світові, факти якого так довго замовчувала або перекручувала влада. Це ви і зробили.**

– Однак зробив не я сам. Цю працю вдалося створити не лише за допомогою архівних джерел та людей, які пережили той жах, а й за сприяння Американського Крайового Комітету вшанування жертв Голодомору в Україні 1933 року, Організації Української Молоді «Пласт», Союзу Українок Америки та багатьох інших благодійних організацій і товариств.

– **Дякуємо за розмову. Впевнена, що книгу «Жнива скорботи» належно оцінять і наступні покоління істориків та дослідників. А також ми, студенти факультету журналістики!**

... *Тетяна Сухачова*
(2 курс)

РОДИННА ІСТОРІЯ

Про Голодомор у 1932–1933 я знаю з чуток. У дитячі роки, маючи ще несформовану психіку, я всіляко відгороджувалася від цієї теми. Не те, щоб свідомо. Просто якій дитині приємно буде слухати про смерть, коли рожеві окуляри так добре пасують? Переосмислення прийшло разом зі зміною життєвих пріоритетів. Десь приблизно років у дванадцять «життя» для мене несподівано взяло новий вектор і змусило по-іншому сприймати навколишній світ. Саме тоді поняття «людськості» набуло нового значення (не такого гуманного, але більш правдивого).

Окрім документальної літератури й інших наукових джерел, я почала цікавитись розповідями людей. Історії такі завжди переказували з деяким надривом і розпачем.

Сьогодні мало залишилось тих, у кого спогади сягають чорних років. Проте це не означає, що ми не пам'ятаємо. Моя бабуся чула реальні розповіді від своєї мами, яка була сучасником репресій 32–33 років. Одну з таких історій я почула під час сімейної вечери декілька років тому.

«Не хочу спотворювати факти, тому розкажу лиш те, що пам'ятаю, – казала вона. – Було це влітку. Прабабця твоя поверталася додому з роботи. Була дуже втомлена. Надворі – спека, сонце світить, але на вулиці майже нікого немає, – слова виходять з уст легко, без вигуків чи тривожних інтонацій, ніби все учора було. – Коли дійшла до повороту, за яким був її будинок, мама моя побачила літню жінку. Та сиділа на асфальті і молилась. «Дівчино ходи-но сюди!». З останніх сил говорила та жінка, твоя прабабуся, не довго думаючи, підійшла. Спочатку жебрачка на колінах продовжувала свою молитву, а потім перехрестилася й замовкла. Молода і наївна, моя мама ледве встигла відскочити, перш ніж та жінка зробила спробу вп'ятися зубами їй в ногу», – бабуся і голосу не підвищила, тільки глянула на мене і додала: «Ото за таких обставин і втрачали в собі людину».

Я не могла поворухнутись. Та історія справила на мене враження більше, ніж усі документальні фільми й кадри з архівів тієї страшної доби. Саме тоді поняття «людськості» набуло нового значення.

... *Ніла Соколовська*
(2 курс)

СИЛЬНІШІ ВІД СМЕРТІ!

Гарно було в селі. Тихо. Мирно.
От тільки прийшов голод і зашуміла смерть.
Люди підлі
Отримували все. Патріоти –
Доживали останні секунди.
Омріяне щастя здавалося занадто далеким.
Мрії про майбутнє помирали із людьми.
О, скільки сліз і болю чула наша земля!
Ріками витікало життя з українців!

Більшість загиблих хоронили в одній могилі.
У голодній, холодній, сирій землі.
Вони згасли, як свічі! Пам'ятай!

Іноді люди звірили. Вони могли з'їсти власне дитя...

Єдність ставала умовним поняттям.

У них не було вибору. Але...

Не за життя, а за майбутнє вони боролися до останнього,
А ми? Замість віри тримаємо у собі страх?!
Шлях у нас один. Ми можемо!
Іншого не дано!
Хочемо і мусимо нині відстояти Україну! Ми –

Сучасне покоління. Наша сила -
Ерудиція, віра, мужність.
Росія досі забиває у наші труни
Цвяхи. Вириває могильні
Ями для України. Але їх бажання
Химерні, бо українці сильніші за голод, за смерть!

... Денис Сокальський

(2 курс)

ТЕСТ НА ЛЮДЯНІСТЬ

Напевно, нема людини, яка не знає про жахливі події 1932–1933 років, закарбовані у пам'яті мільйонів українців. Ще з раннього дитинства мої батьки вчили мене шанувати і пам'ятати цей день. Голодомор в Україні – це тяжкий злочин Сталіна і тогочасної радянської влади. Це цілеспрямована акція проти українців як нації і українських селян як класу. Перш за все ми сприймаємо Голодомор на емоційному рівні, але слід зазначити, що все це мало конкретний час, конкретне місце і є наслідком дії конкретних осіб. Дехто й досі вважає, що голод на Україні був наслідком неврожаю. Але як можна говорити про неврожай, якщо того ж року до Польщі експортувалися наші буряки, зерно та інші продукти. На жаль, ця тема сьогодні стає об'єктом піаркампаній багатьох політиків, що, спекулюючи на людському горі, намагаються підвищити свій рейтинг. Такими речами не можна спекулювати. Ця чорна смуга в житті українців, що торкнулася кожної сім'ї, не може бути предметом інформаційної або політичної торгівлі. Складається враження, що тест на людяність сучасники не пройшли, на відміну від тих, хто пережив Голодомор та зумів залишитися людиною, не втратити гідність та людську подобу. Пам'ятаймо, вшануймо пам'ять загиблих від жорстокого геноциду українців та залишмо це в минулому, не спекулюючи на чужому горі, – залишаймося людьми! Одного разу В. Стус сказав: «Потрібно бути насамперед людиною. На будь-яку спеціальність можна вивчитись за п'ять років, а бути людиною потрібно вчитися ціле життя». Я переглянув досить багато відеоматеріалів щодо цієї трагічної події, важко сказати, чи змусимо ми задуматися сучасних українців про важкі часи, які були не так давно на теренах України. Перш ніж викинути харчі, які уже не хочете доїдати, згадайте, як маленькі діти шукали крихітку хліба, щоб втамувати голод хоча б на трохи. Віддайте цю їжу тим, хто цього потребує, або нагодуйте собаку чи kota. Допомагайте – і добро завжди повернеться до вас, ми повинні бути дружні та згуртовані, бо разом ми сила, яку здолати не просто.

... *Меліса Садик*

(2 курс)

СІМ!

Тріск багаття, запах вологого дерева, ковдра та горнятко смачного домашнього чаю. За вікном бушує вітер, сутінки накривають місто...

1931-й, Одещина. Мені було 7. Ні крихти хліба, ні ковточка води...

У мами було 5 дітей. Батько змушений був поїхати на заробітки, щоб хоча якось прогодувати свою сім'ю. Ми виживали, як могли.

Невдовзі народився Миколка, мій наймолодший брат. Напевне, я повинна була радіти, та вже тоді розуміла, що буде дуже важко. Мама померла одразу, коли подарувала нам брата. Щоб хоча б якось прогодувати Миколку, ми відносили його до жінки, яка теж мала немовля. Потім вона померла від голоду, тож сестри просто вимочували марлю у баланді, яку варили, і давали братику.

Кожен день був випробуванням. Пошуки їжі, їжі і знову їжі ...

Як тільки сходило сонце, ми виходили в поле – єдине місце, де (якимось чудом) можна було все ж таки щось відкопати. Десятки мертвих людей, каркання ворон, сморід... Люди їли людей, ховрахів, птахів... Кожен виживав, як міг.

Одного разу ми з Дусею (це моя старша сестра) були неймовірно щасливі, бо знайшли консерви. Одразу прибігли додому та вручили банку татові. Коли той глянув, то зрозумів, що його діти принесли снаряд. На щастя, ніхто не постраждав...

Але іншого разу нам пощастило набагато більше. Мабуть, Бог почув наші молитви: ми знайшли повний підвал картоплі. Ми гризли її сиру... Так, тепер вам може здаватися це дивним, мовляв, як це можна їсти сиру картоплю? Але тоді нашому щастю не було меж...

Згодом не стало мого батька, сестер та брата.

Гинули люди, лютував голод, а мені було 7...

– Бабусю, бабусю, а що було далі? – з нетерпінням чекають продовження правнуки Віри Іванівни.

– А потім я приїхала сюди, на Буковину, – відповіла старенька.

На її щоці забриніла сльоза, обличчя застигло в усмішці. Бабуся обійняла своїх внуків, за вікном далі вив вітер, а вогники домашнього каміна відбивалися в очах 92-річної Віри Іванівни.

... *Василина Легка*

(2 курс)

ШУКА ЗЕРНИНУ АНГЕЛ НА СТЕРНІ

А журавлі курличуть над порожніми полями... Зчорнілими, самотніми ярами... «Дайте їсти, мамо!» «Дайте шкоринку, хоч цибулинку!» Вони помирали не від кулі! Кують у полі злі зозулі, та не примножують літа! Серп смерті жито обгриза! Все більше їм вкорочуючи віку... А де знайти живого чоловіка? Зернинка до зернинки, до скорини... Пусті полиці, всі мішки, комора... В кутку соломі обгризає горе! А чим я буду годувати сина? Горе, залиш стебелину! Я ж вже сама не можу... Зовсім хвора... О, Боже, Боже, горе, горе... Я нагодую сина черв'яками, я зварю юшку, наловлю мишей, я нагодую, я знайду... я мама... Не плач, синочку. Засинай... Поволі... Лиш дихай! Дихай! Засинай... А-а-а-а... Ми вже обоє зовсім-зовсім кволі... А кат на тебе гострить вже меч... А кат уб'є дітей у Вифліємі... Та ні, щось плутаю, у нашій стороні... Он ангел смерті вже летить до мене, а твій шука зернинку на стерні!

... *Марія Нитка*
(2 курс)

ГОЛОДОМОР КРІЗЬ ПРИЗМУ ЖІНОЧОГО ДОСВІДУ ГОЛОДУВАННЯ

*(аналіз сьомого розділу резонансної книги 2017 року
«Українські жінки у горнилі модернізації»)*

Книга, яка «проливає світло на таємниче і героїчне минуле українського жіноцтва, торкається ключових питань, відповіді на які унаочнюють причини, що зробили українських жінок такими, якими вони є», – пише у своїй передмові Оксана Кісь. Книга «Українські жінки у горнилі модернізації» стала відкриттям VIII Львівського бібліотечного форуму видавців і стала першою, у якій досліджено місце української жінки в далекому минулому. І, звісно ж, у всьому вирі подій не можна забути про Голодомор 30-х років і місце жінки в ньому. Сьомий розділ книги показує нам спогади очевидців, жіночий досвід виживання, їх стратегії та навіть форми спротиву в умовах тотального обмеження ресурсів.

Особливість цього дослідження полягає також в тому, що саме жіночі свідчення у загальних спогадах домінують. Також не можна пропустити той факт, що згадок щодо репресій проти матерів майже нема у документах. Середня тривалість життя жінок становила 70 років, тоді як чоловіків – 60. Це очікуваний показник, адже жінкам більше властиво висловлювати свої переживання, у той час, коли чоловіки відмовляються говорити. Хоча були моменти, коли жінки виявляли неабияку мужність щодо своїх дітей, обороняли дім, добували харчі. Але все ж жіночий опір мав більше ситуативний характер, про що й описується у підрозділі «Жіночі стратегії протидії насильницькому вилученню майна». Ось, наприклад, що з цього приводу пише авторка: «Позбавлені засобів до існування, в умовах масового свавілля, без захисту на краю виживання, жінки далеко не завжди впадали у відчай та смиренно приймали таку долю. Документи і спогади очевидців засвідчують активну позицію та рішучість багатьох жінок в обстоюванні власних прав та інтересів, хоча у нерівному протистоянні зі злочинною владою небагатьом вдалося досягти успіху».

У підрозділі «Жіночі стратегії виживання в умовах голоду» детально описано засоби, до яких вдавались жінки для порятунку своїх рідних та власного життя. Це насамперед продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування, жіноча взаємодопомога, передавання дітей до державних сиротинців, жіноче тіло. «Моя тьотя, мамина сестра, вона вдова. Було в неї четверо діток, то деколи вона приходила до нас. Що можна було – те вділили» (зі спогадів).

Також важливий аспект – «Трагедія материнства». Це, звісно, жінка-матір, яка безсила перед стихією смерті. «Тогочасні звіти місцевих органів влади Харкова та Києва віддзеркалюють масштаби цього явища: на вулицях з'явилися тисячі безпритульних покинутих дітей...». Непоодинокі також випадки, коли батьки покидали дітей напризволяще, шукаючи собі порятунк. Також всім відомі жакливі випадки канібалізму. «Голод руйнував навіть материнські почуття, – пише Оксана Кісь. – Важливо, що й самі селяни, розповідаючи про факти людоїдства, раз по раз зазначають, що ті, кого було викрито, були несповна розуму». Досвід голоду показав різні аспекти материнства, адже далеко не всі були готові на все заради своєї дитини.

Цікаво те, що у жіночих спогадах про Голодомор жіноче тіло і сексуальність майже не згадуються. «Голодування вкрай деструктивно позначається на стані жіночого тіла», – та річ не в тім. Адже випадки насильства були, вочевидь, непоодинокі. «...усвідомлення гендерної обумовленості жіночого досвіду зобов'язує нас не лише вшанувати жінок як жертв Голодомору, а й вивчати жіночі зусилля, спрямовані на виживання в надзвичайних умовах Великого Голоду».

У цій книзі детально описано явище Голодомору крізь призму жіночого досвіду, наведено безліч спогадів, проведено неабияку кількість роботи. Але все ж чогось цьому розділові не вистачає, бракує одного славетного імені Мілена Рудницька. Жінка, яка зуміла першою розповісти світові про масовий голод у «славній» радянській країні. Саме це питання варто б поставити авторці. Але на офіційній презентації книги у Львові Оксана Кісь сказала, що їх завдання було показати різні жіночі долі і не виокремлювати когось. Може, це і є відповідь на запитання? А втім, робота, яка зроблена для цього тексту, варта вашої уваги і найкраще буде тоді, коли кожен сам зробить для себе висновки.

... *Карина Байдоха*
(1 курс)

ІНТРОЕКЦІЯ

Вечір теплий.
Поринути в себе.
Холодний чай.
Дивитись на небо.
Горить свічка,
Чорна стрічка...
Думка, спогад,
Майнув здогад...
Біль, туман,
Віра-обман,
Смерть, муки,
Пута на руки!
Вбивають – гинем!
Опір не чиним!
Приреченість – смерть,
Окови геть!
Діти холодні,
Душі голодні,
Руки до неба!
Жити нам треба!
Тіла мертві,
Лінії стерті
Гине людське,
Панує звірське...
Чорнії очі,
Темнії ночі.

Вовчий оскал
Гостра печаль...
Знову вертаю,
Спогад стираю...
Теплий вечір
Пада на плечі.
Свічка горить,
Чорна стрічка...
Даль миготить,
Очі закрила,
Щось шепотіла.
Дух відпустила
У білий світ...
Діти цінуйте!
Ваш час – цілуйте!
Ваш час – любіть!
Нас пом'яніть!

... *Андрій Мелех*
(2 курс)

ЛИСТ У МАЙБУТНЄ

Любі нащадки! Не забувайте нас, не забувайте того лиха, тої незагоєної рани нашого народу. У двадцять дев'ятім році все забрали у колгосп. Нічого не залишили нам. Хто не віддав у колгосп, того до Сибіру, на Соловки. А звідти ніхто й не вернувся. А потім прийшов голод... Багато пам'ятаю страшних історій того часу!

Сусідка моя поїхала в інше село, щоб врятувати матір від голоду, забрати із собою. Приїхала. А брат і матір, і сестру вбив та з'їв. Коли ж вона приїхала, він схопився за сокиру, щоб її убити. Сусідка моя була мудрою жінкою. Сказала, що у валізі привезла ковбасу, хліб для нього, але не змогла донести валізу. Покликала допомогти. Прийшовши з сестрою на перон, де було повно людей, брат вже не міг нічого зробити. Так і врятувалась.

Найбільше страждали від голоду діти. Вони часто ставали жертвами канібалізму. Було таке, що люди втрачали глузд від голоду. У кінці нашого села жила одна жінка. У неї було троє дітей. Спершу не стало Миколи. Вона сказала, що забрала тітка. А те, звідки з'явилося м'ясо, ніхто не цікавився. А потім не стало і другої дитини. Ще одна її донька перелякалася і розказала сусідам. З сільської ради приїхали голова і уповноважений. Знайшли і м'ясо, і кістки, і черепа. І склали їх у ящик, і заставили її нести, нести через усе село. Потім її заарештували, посадили.

Пам'ятайте про нас, про всіх загиблих, про всіх знедолених! Цінуйте, діти, все, що маєте: і дім, і свободу, і хліб.

... Ніла Соколовська

(2 курс)

ЧИ БУЛА СЕРЕД НИХ ЛЮДИНА?

Голодомор в Україні 1932–1933 років став однією з найбільших катастроф в історії нашого народу. Більшовицька програма геноциду українців, система, що намагалася знищити самобутність українського народу. Чи були серед тих, хто виконував накази, хоч одна Людина? Чи сильніші просто приходили, щоб забрати все, що наші люди нажили важкою працею?

Відповісти на всі ці запитання погодилась колись моя бабуся, яка бачила усю жорстокість тих часів на власні очі. Коли тільки я почала розмову, незрозумілим для мене було одне: вона усміхнулася.

– Скажіть, бабуся, чи ви пам'ятаєте той час?

– То були важкі часи. Пам'ятаю, як я із своєю подругою дитинства йшла аж у сусіднє село. Там, казали, вже ніхто не жив, а отже, і мало щось залишитися. Ми сподівалися знайти якусь травинку, на хліб не було й надії. Назбирали по дорозі квітів й тому вже були раді. Чи зможете ви нині зрозуміти, яке то щастя – знайти квіточку? Перетирали їх на борошно, так, щоб ніхто не бачив. Кожен листочок збирали. А потім воду з річки набирали та випікали маленькі такі коржички. Навіть й не йшлося про те, смачно чи ні. Головне, що поїли. Без солі, без перцю й олії. Уявляєш, навіть сіль забрали. Так боліли животи від тої «кулінарії», що не знали, куди себе дівати. Але зранку прокидалися та раділи, якщо всі в селі прокинулися. Але таке рідко бувало. У нас люди хоч й дружні були, але на всіх травиночок не назбирати. Кожного ранку нас ставало менше. Чули ми, що на сусідній вулиці сім'я власного синочка з'їла. Страшно так було, що я мала ревіла весь день, аж доки мати не сказала, що це байка така. Звичайно, то була правда. Та ми були ладні вірити у будь-що, тільки не боятися. Бо як боязно ставало, як надію втрачали, більше нічого й не лишалось нам.

Я сиділа, дивилася та мовчала. На той момент мені навіть здавалось, що я німа. Зовсім. Уявити, як би наше покоління тоді ви-

жило, – неможливо. Бо зараз я знаю, прийду додому, там мама приготує супчику, каші відварить, салату наріже.

– Бабцю, а що ж ви усміхнулись тоді, як я запитала?

– Маленькими ми були. Не знали хто ворог, а хто – свій. То одного разу прийшли чоловіки у формі. Батьків вдома не було, вони на нас подивилися, наче вперше бачили дітей. Потім одійшли, про щось довго розмовляли. А ми з тою подругою (матір її першою на селі померла) стояли та не розуміли, чи то за батьками прийшли, чи що. Попиталися в них, вони кажуть, що мають перевірити, чи нічого ми не заховали з їжі. Ми, дурні, їй показали їм, як з квітів готуємо хлібці. В одного сльози такі, пам’ятаю, наворачнулись, що мені аж плакати захотілось. Він подивився на нас ще раз як йшов. Сказав, щоб завтра вдень вдома були – подаруночок має для нас, але сьогодні забув. Розповіли ми тоді батькам, вони хотіли бігти з хати, нам казали, що так краще буде. Але вже надвечір зрозуміли – як треба буде, всюди знайдуть. Вдень ми сиділи на вулиці з подругою. Підійшов той дядько. Протягнув якийсь мішечок мені. Та й каже на прощання: «Й серед нас люди є. Ви тільки нікому про те не кажіть». Усміхнувся, а на щоках знов сльози. Він швидко тоді пішов, а ми побігли в хату, відкрити мішечок. Уявляєш, від приніс крупи, хліб, маслом помазаний, та сіль. Так ми ще ніколи не раділи. Тоді на всю родину вистачило більше, ніж на два тижні. Ото щастя було.

На цих словах бабуся сама усміхнулась, а на щоках – сльози. Я вже нічого не питала. Просто мовчала.

– То, любя моя, й серед таких Люди є. Ти, головне, це пам’ятай. Не знаю, чи були десь ще подібні випадки, щоб простим людям приносили «чоловіки у формі» поїсти. Але навіть один такий приклад подарував мені віру в Людину.

... *Романа-Адріана Пацюрко*

(2 курс)

КІСТКИ

Голод. Що ми знаємо про це? Кожен бачив страшні кадри часів Голодомору. Безліч кісток, що випинають із шкіри, що стирчать з мертвих тіл людей, що несуть у зубах собаки... Неможливо зрозуміти зараз, як українці у 30-ті роки могли цінувати кожну зернину, адже, коли у нас висипається з мішка крупа, ми викидаємо її, як могли їсти стебла, сиру картоплю (яку було за щастя знайти), польових тваринок та, власне, один одного...

Про усі ці жахливі події ми знаємо лише завдяки оповідам вимучених, але живих людей, завдяки фотографіям, на які неможливо дивитись без сліз, де худючі діти лежать на землі купами, завдяки документам, що підтверджують дії радянського уряду.

Ось Ірина Михайлівна, важко перекладаючи окуляри з руки в руку, тримає на колінах малесеньку правнучку. Оленці три роки і вона неохайно кусає булочку, що тримає маленькими пухкими ручками. Щічки рум'яні, дитина сита. Бабуся дивиться на крихти, що падають, відводить очі, але нічого не каже. Вона безліч разів з боєм розказувала страшні дитячі спогади: ось кволо б'ються сусіди за знайдену мертву мишу, ось її старший брат збирає гниле листя, а ось мати витирає сльози та опухлими від голоду руками зриває кропиву... Спершу убили батька, він не мучився – отримав постріл у груди, коли захищав сховане зерно, йому не довелося бачити мук його дружини та дітей. Мати збирала усе, що могла, сама не їла, перетирала мох з водою, шукала квіти та корені і годувала цим дітей і свою матір. До останнього жінка віддавала усю турботу дітям, боролася за життя, але голод поборов її. Глибокі очі свого брата Ірина Михайлівна бачить лише у спогадах – його теж не стало. Завдяки своїй тітці та бабусі маленька Іринка вижила, вони тікали з села в село та шукали прихистку – так і дійшли до сіл, де голоду не було.

Зараз бабусі не хочеться порушувати безтурботне дитинство малечі. Жінка не згадує нічого, не дорікає, не сумує при дитині. Ірина Михайлівна розуміє, що усі ті жахливі речі пережито. Чи

не був це нічний кошмар? Усе хотілося б переграти знову – власне дитинство у турботі та спокої, юність без бідності і без тих жахливих кадрів у голові, без кадрів смерті, що являлась щоночі. Бабця гладить дівчинку по тім'ячку, усміхається їй та цілує в пухку щічку.

... *Вікторія Гарбадин*

(1 курс)

З БОЛЕМ У СЕРЦІ, ЗІ СЛЬОЗОЮ НА ЩОЦІ

Наше теперішнє було і завжди буде тісно пов'язане з далеким минулим. Основним провідником цього явища стають спогади про найболючіше. Саме вони змушують свідомо повторювати помилки попередників, їх оминати чи просто берегти з важкістю у серці. Проте найбільшу небезпеку несуть ті спогади, які знову і знову ятрають досі незагоєні рани, послаблюють духовний імунітет, руйнують сподівання на краще. Особисто для мене такою болючою темою є події 1932–1933 рр. Досі важко обдумувати наслідки, шукати можливого порятунку, вказувати на несправедливість. Не можу повірити, що погубити тисячі життів може людина, яка не заслуговує навіть власного. Постає питання чи можна його взагалі назвати людиною. Коли я була маленькою, то дуже цікавилась таємницями космосу, пам'ятаю, як мама розповідала мені на ніч кумедні історії про прибульців. Яюсь через свою допитливість я й дізналася про Голодомор з розмов сусідніх бабусь, коли запитала в мами, хто забрав їжу в таких же хлопчиків й дівчаток, як я, то отримала відповідь, яку тоді не зрозуміла. Мама сказала, що це були прибульці. Мені хотілось це заперечити, адже з її історій вони були добрими, проте, глянувши на маму, більше питань на цю тему не задавала та й історій про прибульців вже не чула. Добре пам'ятаю, як стиснулось тоді моє маленьке дитяче серденько, коли побачила на маминій щоці, виблискуючі від сонячного проміння сльози. Цей день закарбувався в моїй пам'яті й до сьогодні, якщо тоді мені здавалось, що в маминім смутку винна я, згодом вона мене пробачить – і все буде добре, то зараз не раз ловлю себе на думці, що краще б так і було, адже реальність правди така жорстока. Я впевнена, що подорослішала саме в той момент, коли дізналась усю правду про Великий Голод, коли від дитячих захоплень фантастикою й казковістю не залишилося нічого, коли в глибинах душі зародилось бажання помсти. Не можу змиритися з думкою, що цілий рік страждань невинного народу,

який тоді здавався вічністю, був наповнений болем штучно. Кожен з нас боїться гніву Бога більше всього на світі, мовляв, вищі сили мають неабияку могутність. Проте, виявляється, достатньо лише однієї людини, яка може становити смертельну небезпеку для людства. Якщо гнів Бога переростає в милосердя, то гнів людини – у бажання вбити. Це основна причина, з якої до святості нам далеко. Проте має ж бути якась межа!

Голодомор є яскравим прикладом того, що станеться, якщо її переступить хоча б одна людина. Скільки ж болю у цьому слові! Хаос, який змушує в підсвідомості вимальовувати жахливу картину. Інколи мені здається, що це слово має свій запах. Воно пахне гниллю, вже давно бездиханними тілами, засохлою кров'ю на білявих рукавах вишиванки. Інколи мені здається, що це слово говорить. Воно говорить шепотом вітрів, які були свідками цих страшних подій, устами заблукалих душ, які досі зовуть на допомогу. Інколи мені здається, що це слово живе. Воно живе в спогадах очевидців, у розумінні сучасників, в глибинах землі, яка пам'ятає усі покоління. У ці дні зникли ранні співи птахів, адже вже давно ніхто не чекав ні ранку, ні ночі. Деревя між собою перестали перешіптуватись, так як без листочків на гіллі не чути трепоту їх слів. Білі хати не біліли, квіти не цвіли, навіть струмки, і то дзюрчали тихіше. У часи Голоду життя втратило звук, а отже, й сенс. Хоча ні, десь ще чути жіночий голос. Он там, під тином. Про що це вона? Дивно, але жінка просить пробачення, говорить: «Я повинна була так вчинити! Ти був найслабший, тепер хоч брати ситі. Синочку, зачекай ще трішки, незабаром мама буде біля тебе і братики також. Пробач, що зробила боляче твоєму бездиханному тілу, мама знає, душі ж болить. Пробач...». Останнє слово вже шепотіла душа. Тепер точно тихо.

Скорбота за померлими в муках від Великого Голоду вічно бентежитиме наші серця!

... *Наталія Вітюк*
(1 курс)

МЕНІ БУЛО ШІСТЬ

Мені було шість, я нічого не знав.
Я гратись любив і у мріях літав,
Та якось опівдні до хати прийшли
І все до зернинки у нас одняли.

Мені було шість, я біди не чекав.
Чи страшно мені, то ніхто не спитав.
Вже батька немає й матуся слаба,
А що ж буде далі, як прийде зима?

Мені було шість, я лиш хліба хотів,
Не бачив відтоді вже радісних днів.
Ми їли коріння, бур'ян та листки.
В окопах горою лежать мертвяки.

Мені було шість, сил я більше не мав,
Ходити не міг, лиш тихенько стогнав.
Я бачив, як плакала старша сестра,
Змарніла, опухла – не мала лиця.

Мені було шість, дому я не впізнав,
Постала могила в степу серед трав.
Терор забрав всіх, кого я так любив,
Та Бог по заслuzі усім відплатив.

Мені було шість, я в неділю вмирав,
Так сонце світило ще й цвіт опадав.
Я вільний – тепер аж закінчиться все,
А мій тридцять третій в історію йде.

Тепер в мене вічність, я знаю про жах,
Про п'ять колосків, що несли у руках.
І вірите, скажу вам тільки одне,
Я хочу, щоб всі пам'ятали мене...

ОСТАННІЙ СПОГАД

Колись давно ненька гладила мене своїми спрацьованими, але не менш ніжніми руками і розповідала про страшних чудовиськ, що ховаються у гущавині лісу. Тепер руки моєї матері висохли, стали кістляві та неприродно бліді, а монстри у зеленій формі спустошили наше селище, приносячи з собою смерть, страждання і несамовитий тваринний страх.

Страховиська не проминули й нашої хати, змусили матір віддати їм усе, що знайшлося в коморі, розбили кожен глечик у пошуках їжі, а батька виволочили з будинку за опір.

– Смотри, хохол еще и сопротивляется вздумал! – голосно викрикнув енкаведист, бризкаючи слиною та вишкірюючись в огидній гримасі. – Ну ничего, мы быстро вас поставим на место, хохлятское отродье.

Почвари зникли так само раптово, як і з'явилися. Про їхній прихід нагадувала лише розгромлена хата, перелякана мати, що голосно плакала над своїм знівеченим чоловіком, і менший братик Іванко, що тихо схлипував. Я ж стояла мовчки, досі дивилася в спину зловісним звірам, яким було байдуже, з кого знущатися. До вух долинав чийсь нажаханий крик, звуки боротьби, а тоді два гучні постріли, і село знову поринуло у зловісну мертву тишу, яка порушувалася копирсанням у сусідській хатині.

Іванко злякано притискався щокою до мене, жуючи зашкарублу кору старого дерева. Братик невідривно спостерігав за грубо збитою фірою, що звозила у братню могилу перших закатованих. Я ніколи не забуду їхні обличчя, неначе обтягнуті шкірою черепи, замість очей – чорна пуста та дивно перекирвлений рот, у якому кишіли білі личинки комах. Їхні животи набухли, нагадали мені нашу вагітну кішку, яку матір зготувала нам на вечерю три дні тому. Я притиснула до себе Іванка, аби хоч якось відгородити від страшного видовища. Я ж старша, я мушу про нього піклуватися.

Матір ледве зуміла підвестися й осіла на стілець, важко притримуючи завелику для її тіла голову.

– Дозвольте мені, ненько, – тихо прошепотіла я, тугіше підв'язуючи безрозмірну спідницю. – Я зможу!

Мати підсунула до мене маленькі ножиці, кидаючи погляд на брата, живіт якого вже почав розпухати від голоду. Вона лише кивнула, не маючи сил на слова.

Я тихо вийшла з хати, сподіваючись, що темрява ночі сховає мене від тварюк у зеленій формі та з червоними зірками на кашкетках. Я хутко минала порожні сусідські будинки. У селі не залишилося тварин, ні мишей, ні щурів, ні котів, ні собак, навіть дощових хробаків. Уся кора з дерев була зірвана, лишився беззахисний білий стовбур. Комах теж не було.

Я повільно наблизилася до пшеничного поля, дістала з пошарпаного фартушка затуплені ножиці. Руки нещадно тремтіли, як колись давно тремтіли у діда Панаса, але йому було за шістьдесят, а мені всього чотирнадцять. Я обережно склала колоски у кишеньку, наче це було найбільшим скарбом у всьому світі. Неподалік зашурхотіла миша, така товстєнна і відгодована. Я схопила камінь, знесилоно кидаючи його в гризуна. Не вірячи своєму щастю, взяла до рук ще тепле тіло миші, яка судомно смикалася. Я вчепилася зубами в м'яку плоть, відгризаючи голову. Кістки неприємно хрустіли під зубами, перетворюючись на колючий порошок, який болісно ранив ясна. Я сховала задні лапки тварини до колосків та рушила додому, помічаючи нові тіла, що лежали попідтинню. Іванко заплакано жував «здобич», розмашуючи кров по маленькому личку. Він не заслуговував на такі страждання, ніхто не заслуговував.

Першим відійшов у той світ батько, за ним мати. Залишили нас самих. Люди худли, висихали, а радянські почвари все товстішали, неначе свині на забій.

Я не відчувала вже нічого, навіть болю, тільки всепоглинальну пустку і пільму. Людей ставало все менше, а покинутих хат більше. І кількість їхня росла від години до години, від дня до дня.

Іванко вже не здіймався з печі, навіть, аби хоч трохи поїсти. Просто лежав. А я спостерігала і нічого не могла вдіяти, продо-

вжуючи все одно ходити на поле по колоски, щоб хоч якось про-
годувати себе та брата.

Я обережно зрізала колоски, аж раптом почула гавкіт собак
поблизу і голосну розмову.

– Она здесь! Лови ее! Хохлятское отродье!

Я кинулася тікати, камінці боляче ранили босі кістляві ноги.
Я мчала так швидко, що здавалося відірвуся від землі. Пролунав
постріл і я спинилася, осіла на сирий чорнозем. Кров розтікалася
по білій сорочці, вимальовуючи чудернацьке червоне мереживо.
Дихання сповільнилося, а на устах розквітла усмішка: мені при-
марились ласкаві материні руки, вони гладили і пестили. Вперше
за кілька місяців я щось відчула – це був сильний, пронизливий
до самих кісток холод. Стуляючи очі, відчувала невблаганний кі-
нець. Він наближався, огортав, даруючи спокій та незбагненне по-
легшення. Тільки єдина думка не дозволяла мені мирно відійти у
слід за батьками: «Як там мій Іванко?».

Проте Смерть не питається дозволу, вона просто забирає ...

... *Володимир Хоптинський*

(2 курс)

Рецензія на фільм «ГІРКІ ЖНИВА»

Фільм «Гірки жнива» закінчили знімати уже під час Революції Гідності. Це перша серйозна неукраїнська робота про Україну. Мене навіть не дивує той факт, що перша тема, яку взялися висвітлювати іноземці і яка стосується України, – це саме Голодомор. Таке враження, що ми ніколи не позбудемося тягаря минулого.

Фільм Джорджа Менделюка (українця за походженням) вийшов на екрани 2017 року. У прокаті він провалився: з бюджетом 20 млн доларів зібрати вдалося лише трохи більше мільйона. Попри це, в Україні стрічку переглянуло близько 50 тис. глядачів.

Це історія кохання нащадка козацького роду Юрія і дівчини Наталки на тлі трагічних подій 1932–1933 рр. Сюжет доволі хрестоматійний і, мені здається, заяложений. Фінал щасливий, якщо так можна сказати: утративши всіх рідних, закохані тікають за кордон.

Що стосується моїх вражень. Багато чудових ландшафтів, також хрестоматійних: жовті лани, синє небо, доглянуті хатки і величні вітряки над степами. Традиції і обряди (Купала, жнива, весілля, похорони) автори спробували показати повно і чарівно. Вийшло на четвірку.

Сім'я у головного героя також «зразкова»: красуня-мати, що зарано почала старіти від турбот, батько з оселедцем, дід – хоробрий козак у минулому (щоправда, я не розумію: якщо він все ж козак, то, мабуть, має принаймні 170 років, інакше як дожив до 30-х років ХХ ст.?).

Поділ героїв фільму умовний: є лише добрі і погані, принижені і принижувачі. Одностороння подача. У стрічці є чимало банальних неточностей і нелогічних подій. Наприклад, під час голоду і колективізації Юрій легко і абсолютно відкрито сідає на потяг і їде до Києва (а де ж блокпости НКВС і оточені села?). Або зне-

вірені і виснажені селяни вирішують, що вояки не стрілятимуть у жінок, і ті ініціюють бунт. Зрозуміло, його придушують.

Кохана Юрія – Наталка отрує комісара НКВС мухоморами, але той якимось чином не помирає. Або ж взяти бій повстанців з червоноармійцями (дуже короткий бій). Недосвідчені селяни кидаються з куців на ворога, але їх майже усіх розстрілюють з кулемета. Інколи батальні сцени у фільмі непродумані, а подекуди безглузді.

Щодо розвитку сюжету, то усе якоесь дуже передбачувано. Глядач з мінімальним досвідом перегляду подібних мелодрам легко може вгадати, що буде у тій чи іншій ситуації через кілька хвилин. Гра акторів на посередньому рівні.

Але для себе я виділив і кілька плюсів. Зокрема, музичний супровід. Мене зачарували і розчулили народні пісні з фільму. Також є кілька емоційно дуже сильних моментів, які заледве не викликали у мене сльозу. Зокрема, коли виснажений голодом чоловік ховає свою убиту дружину, просто руками загортаючи її у землю. На задньому плані стоять їхні діти. Коли чоловік іде з двома доньками, син відкопує обличчя матері і починає його цілувати.

Та найбільший плюс фільму у тому, що він несе важливий меседж світовій громадськості. Попри, як на мене, слабку режисерську, сценаристську роботу, посередню гру акторів-іноземців, які не відчули чужо для себе національну трагедію, – стрічка демонструє на весь світ жахливу сторону радянського режиму.

Голодомор у фільмі названо одним з найстрашніших злочинів проти людства. Мені віриться, що колись ми позбудемося цього тавра страждених заплаканих людей, з жахливим минулим і невизначеним майбутнім на своїй рідній землі. Вже сьогодні з'являються фільми про нашу мужність та непереможність.

Але поки дякуємо і за те, що є. Більше нічого не залишається.

... *Аліна Телена*

(2 курс)

ЛЮДИ 1933 VS ЛЮДИ 2018

Починаєш щось цінувати лиш тоді, коли втрачаєш! Ця істина така давня, що її знають всі: і великі, і малі. Але знаючи її, ніхто не квапиться цінувати роботу, людей, навчання, місце проживання, навіть життя. От послухаєш сучасних людей, то кожен чимось не задоволений. Комуś не подобається його робота, авто, дружина, зарплатня, друзі, а комуś не подобається «все й одразу». І кожен такий засмучений, роздратований, нещасний... А саме з цих людей складається наше «щасливе» суспільство. Інколи хочеться, щоб ці скиглярі хоч на один день перенеслися в той зловісний 1933 рік. Щоб вони на декілька годин відчули і побачили очима той жах! Щоб вони випробували на собі це страшне слово «Голодомор». Так, ми пам'ятаємо! Так, ми співчуваємо! Але не уявляємо половини з того, що довелося пережити нашим предкам! Послухаймо голос «дітей знищеного покоління»: «Тяжко було, а їсти так вже хотілося! Бур'ян їли... паслися, вишні їли, листки їли, акацію їли... Ми тоді малі були, приїхали дядьки на конях, таких великих конях з підводою, та й почали все з хати забирати – подушки, іграшки, одяг – все забрали в сільраду... Лишили самі стін, голі стіни, дошки із загорожі повідривали. ...Я прийшла зі школи, то сказали роздягатися, забрали навіть одяг. Тяжко було, ...дуже тяжко!»; «Тільки посіяли буряки, хлопці побігли на поле, збирати ті буряки, не знаю, що вони могли там їсти, але збирали та й їли, їх знайшли активісти та забили залізними палками, били дуже по голові! Вбили хлопців!».

Страшно! Правда ж? Здається, що не було цього насправді, що це переказ фільму жахів... Але це було тут, на нашій землі, з нашим народом! То що, як там ваш начальник, що не піднімає зарплатні, як ваше стареньке авто, що діє вам на нерви, як ваша маленька, але затишна квартира, яку мрієте продати, дружина, що прогризла мозок, бо ж є від чого – її чоловік вічно незадоволений!

Сучасна людина має доступ до всього! Вона має житло, їжу, одяг, техніку, навчання, роботу, відпочинок, рідних, друзів! У кож-

ного є можливість бути щасливим! Зараз молоді люди закінчують життя самогубством, щоб комусь дошкулити чи заради забави! А в далекому 1933 люди їли землю, їли людей, щоб зачепитися за життя, прожити ще хоча б один день на цьому світі!

Невже наше життя таке погане, проблеми такі значні? Ми, люди XXI століття, маємо великий дар – вибір! А покоління, виморене голодом, цієї можливості не мало... Вибір кожного з нас полягає в тому, чи хочемо ми бути щасливими, чи скиглярами до кінця своїх днів? Ми живі, маємо що їсти і де жити... вважайте, що ми вже щасливі!

... *Оксана Романюк*

(2 курс)

УРОК НА ВСЕ ЖИТТЯ

Дідусь опустил голову і тихо заплакав. Я кинула у темні глибини річки останній шматочок цієї жахливої несмачної булочки, яку купив мені дідусь дорогою до садочка. Нехай ліпше риби їдять ту гидоту... Підбігла до діда: щось мені не сподобалося у його скоцюрбленій, втомленій постаті. Втомився, може? Чи з бабусею побили глека? Чи невже той ненависний сусідський хлопчисько знову поцупив його ціпка і заховав у стодолі? Ох, я йому покажу! Шибайголова.

– Діду! – закричала перелякано. – Щось трапилося?

Він не відповів. Сльози блищали на обох щоках. В очах, завжди добрих і усміхнених, зачорніла печаль: такий погляд буває у людей, коли вони згадують щось страшне.

– Як добре, що ти цього не бачила, – нарешті відповів він, відвівши погляд убік, соромлячись, що не стримав емоції.

– Чого, діду? – спантеличено запитала. Подумки перебирала у пам'яті дорогу від садочка додому – нічого незвичайного не трапилося, про що це він? Може, знову песик під машину потрапив? Тоді б він про це мені не розповідав: боїться засмутити бодай чимось, завжди оберігає мене.

– Того, що не всім випало пережити, – сказав він і різко затнувся.

– Не розумію нічого, – я підійшла ближче і заглянула дідові у вічі.

– Той пиріжок... я хотів тебе потішити... – невпевнено почав він. – Якби ти знала, як я мріяв хоча б про крихту того пирога, коли мені було п'ять, як тобі зараз... Але...

Дід замовк і стиснув губи, аби не дати вирватися риданням. Таким я його ще не бачила.

– Моя мама пекла такі смачні пироги... Усе село знало – якщо пахне печеними яблуками – то пані Ірина замісила пироги. А потім... вони все забрали... я три дні шукав бодай чогось їстівного,

щоб не померти... а тоді прийшла мама із сусіднього села, принесла нам кілька яблук... це все, що ми їли за весь тиждень ... якби ти розуміла, дитино...

– Діду! Ну чого ти плачеш, поясни! Я тебе образила?

– Ні, маленька... Я так тішуся, що ні ти, ні твої батьки не знали того, що пережив я... І що їм не вдалося нас зламати тоді... Коли мій батько помирав, останнє, що він сказав, було «Оберігай свою родину». За кілька тижнів усе закінчилося. Нас лишилося троє – я, мама і старша сестра, – він говорив так, ніби не бачить мене, людей навколо, не чує шум міста. – І з того часу жодного разу ми не сварилися. Ми так сильно любили один одного і оберігали, турбувалися, як тільки могли, віддавали один одному останнє... Бо тоді ми зрозуміли, що в одну мить усе може зникнути, – він клацнув пальцями і зробив паузу. – Але сім'я – це те, що тримає нас на цьому світі, це наші янголи-охоронці. Коли маєш цю опору – не страшно нічого. Бо разом завжди легше вистояти. Вони чекали, що ми поз'їдаємо один одного. Що будемо доносити на родичів, щоб нам дали крихту черствого хліба... але ми трималися мужньо до останнього дня, сподіваючись, що скоро цей жах закінчиться... І він закінчився. Згодом мама знову почала пекти свої пироги. А коли я заглядав до кухні (бо не міг стриматись, коли відчував цей улюблений запах печених яблук і молока), завжди бачив, як мама витирає з обличчя сльози і промовляє молитви. За чоловіком і дітьми, яким більше ніколи не судилося прибігти на кухню і вхопити шматочок найсмачнішого у світі пирога...

Він замовк. Зрозумів, що мені, дитині, це зрозуміти складно, але зізнався сам собі – він занадто довго тримав ці страшні спогади всередині. Треба було з кимось поділитися – не для співчуття, а для того, щоб скинути з пліч тягар думок про дитинство і тяжкі втрати. Погляд діда пояснишав – ніби небо після зятого дощу. У них сяйнула тепла усмішка.

– Діду, пробач за ту булочку... – промовила я.

– Усе добре, дитино. Ходімо, бабуса нас зачекалася (скажу по секрету, вона готує для тебе сюрприз...)

– Який? Ну якийий?

– Я – риба. Ходімо, бешкетнице!

... *Ірина Колосовська*

(1 курс)

ЧОРНА ПЛЯМА НАШОЇ ІСТОРІЇ

Посеред густого сірого туману почала з'являтися чорна пляма... Ніхто спочатку не розгледів у ній нічого надто жахливого, бо всі були загартовані поганим життям. Кожного дня сотні людей здавали свій хліб жорстокій владі. Чи був у той час сенс жити? Це ж навіть не життя, це – існування. Так, був. Кожен, хто живе, бореться.

Зараз ми боремося за любов, успіх, славу. Це зовсім інше, ніж було тоді. Ніхто з нас не відчує того болю, тієї пустоти. Але всі ми щиро співчуваємо тим людям. А що нам залишається робити? Ми не можемо змінити історію, аж ніяк не викреслимо з неї ті жахливі дати, смерті, сльози і крики.

...А пляма почала поширюватися, вкриваючи поля, дерева, людей. Це був Голодомор. Люди зрозуміли глобальність проблеми, але це не було її вирішенням. Як жахливо уявляти собі дитя, яке плаче через голод, а біля нього помирає мати, бо віддала останнє. Як важко малювати ці картини у себе в голові й усвідомлювати, що це ніякий не фільм. Проте воно минає... Ми подумали про це буквально п'ять хвилин і переключили увагу на щось інше, що могло нас розвеселити. А в тих людей не було об'єкта розваги. У них воно не минуло. Воно просто закінчилося страшними втратами, трупами дітей, жінок, чоловіків. Це були наші люди. Люди нашої нації. Наш народ, який пережив цей страшний період історії. Саме вони і ніхто інший. Ми лише можемо пустити сльозу, коли чуємо про Голодомор. А та сльоза, у порівнянні з перенесеними стражданнями, ніщо.

...Коли вже пляма накрила все, що тільки їй було потрібно, на землі настало пекло. Влада приховувала голод. І це було найгірше. Ніхто не міг допомогти людям, які перебували там, у тому колі зла, жорстокості, безвиході. Назріває питання: то як ми можемо плакати, жалітися на життя? На життя, бо ми справді живемо. Ми не існуємо. Нам іноді з неба падають нереальні можливості, до яких ми все одно маємо претензії. У чому тоді сенс? Ми хочемо

чогось кращого, нового. Нам набридла одноманітність. І ніхто не подумає, як жахливо було колись. Усі завжди ідуть вперед. А якщо ми підемо назад, то будемо мріяти про сьогодні, яке маємо. То чому все так заплутано?

...Чорна пляма почала пожирати людей. Це були наші люди. Вони були такими, як і ми зараз. Вони теж хотіли жити, навчатися, їсти, пити, спати, розважатися. Але доля вибрала саме їх. Саме вони повинні були пережити це і закінчити своє існування так несправедливо.

Уявімо, що там були ми. Про що б ми просили в Бога на той момент? Точно не про айфони, дорогі сукні чи годинники. Ми б просили волі, допомоги, здоров'я рідним і собі. Ми б просили закінчення того жаху. Але все це пережили інші люди. Саме тому ми такі вибагливі до всього.

Ми пам'ятаємо ці втрати, носимо в серці цю історію. Але, на жаль, ми ніяк не можемо зрозуміти справжньої моралі.

Варто замислитися і навчитися цінувати все, що в нас є. Банально, але істинно.

... Єлизавета Джулай
(1 курс)

У МРІЯХ ХОДЖУ ПО ЖНИВАХ

Ці люди померли без хліба, не було їм до кого звернутись,
У них пороздувало животи. Лиш мрії заховатись, згорнутись...
Згорнутись, заснути, не поворухнутись, не відкрити більше очі,
Хай вкриють темні ночі.
Мотиви без відповідей, нащадки не збагнуть...
Цей зміїний рід проклянуть!
Що за звірі люті, що за очі жадні? Що за душі пусті і байдужі?
Що за Боги безпощадні?
Ломить кісточки від виду дощечки,
Чорна-чорна дощечка, не відлякуй ластівку, що таке усмішка?
Ти – це знак забратого.
Забратого, забраклого, набряклого й підтятого.
Я не позаздрю тому братові, що не пізнав любові.
І довго я стогнатиму, заллю риданням поле,
Але пам'ятатиму, що було колись на місці горя...
Були там квітники, більші, ніж я міг доглянути,
Просторі радісні луки – доказ, що любові не зів'янути.
Закусуючи губи, я відчуваю біль та страх,
Та, опускаючи повіки, у мріях ходжу по жнивах...

... *Карина Ляшенко*
(2 курс)

ОЧІ

У нас було вдосталь скоту: 2 корови, маленький бичок, свиня, яка ось-ось мала розродитись і троє овець. Доглядати їх було кому, бо ще батькові з матір'ю ставало сили, та й ми з братом вже дужі (7 років – то вам не іграшки). Та не згодились ми батькам в господарстві, бо мужики у військових мундирах забрали всю тварину на ферму. «Колектiвное хазяйство, – кажуть, – делать будем». Наказали начисто все віддати і не думати щось сховати, бо «глаза союза всьо відят, оні воровства не простят».

**

Потім погнали матір мою буряки на ланці сапати. Вдома не варено, не метено, а вона з вранішньої до вечірньої зорі сапкою там махає. «Нашо, – питаю, – ти це робиш? То ж не наші буряки, наші ж на городі?» Мати насупилась і каже: «То, сину, буряки союза. Не могу їх не сапати, бо його очі все бачать». Знову ті очі. Невже вони і справді за усім слідкують? То ж, мабуть, бачили і як я полуницю на городі в баби Орисі крав, і як kota нашого сажою обмалював. Але чому вони про це нікому не розповіли? Цікаво.

**

Питаю: «Батьку, а що то за очі союза, що за нами слідкують? Які вони?». Батько вмить аж засявав від самої думки про це: «Це, хлопче мій, найдобріші у світі очі, що світяться теплом і ласкою. Вони вдихнули в нас свободу і рівність. Ти маєш бути їм вдячним і вірним». Я задумався. То виходить, ми живемо завдяки тим двом банькам? Тоді це, напевно, дійсно найкраще, що в нас є.

***

«Всьо! Виносім на кучу всьо! Єда, одежа и ещю раз єда должны лежать на наших тачанках!» Так, а на що ж нам жити? Ми і так все винесли ще минулого тижня. Мати вже три дні їжі не бачила, все нам з братом віддає. Де ж ті очі поділись? Чому вони не бачать наші впалі щоки і здуті від голоду животи? Батько ж казав, що це найдобріші очі світу! Але я не знаю, як зробити так, щоб вони глянули в нашу хату.

***

«Зачем спрятал зерно? Думал, ми не увідім? Ти думал, ти умнее союза? Нет, ево глаза следят за тобой» З цими словами все ті ж мужики у військових мундирах пальнули в мого батька з ружжа. Ті очі, в які мій батько так вірив, поставили його на мушку. Ті очі, яких я так чекав, розправились з ним, ні секунди не сумніваючись. То були брехливі очі, тату. Ось я їх знайду і поквітаюся за тебе.

***

Мати лежить на підлозі, брат спить вже тиждень, я не маю сили, щоб підвестися. Невже я так і не побачу тих очей? Якби я міг хоч ходити, я б обов'язково знайшов їх.

***

Я вже не маю сил дихати. Повіки важчають. Темніє. Хоча ні, я бачу очі. Червоні, повні ненависті, очі. Скупі і безсердечні. Це ті очі. Як же я на вас чекав. Шкода, що вже не розплющу свої.

... *Володимир Шешурак*
(2 курс)

ПАМ'ЯТАЙМО!

Голодомор! Що відчують люди, коли чують це слово? Практично на кожному континенті людство знайоме із цим поняттям, а десь голод забирає життя і надалі. Що відчували люди, коли у них забирали останній шматок хліба прямо з рук? Напевно, це був відчай, розруха в душі і безнадія. Люди гинули мільйонами за наказом декількох людей, хіба це справедливо? Що ж люди думали в той момент, у них не було ані сил, ані можливостей щось змінити. Без їжі їхні тіла ставали крихітними, щоб боротись із тодішніми солдатами, які перед рейдами наїлись до сходу.

Всі страждають, шукають вихід, але розуміють, що кінець вже близько. Хтось старався здобути їжу ціною крадіжки, хтось ціною чужого життя, з'ївши заживо свого найближчого родича чи приятеля. І це не фільми жахів, такі події відбулись в Україні 1932–1933 років. Масове знищення українців штучним голодом було свідомим геноцидом, унаслідок якого зникли цілі покоління землеробського населення. Було підірвано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність.

Вижити вдалось не всім, практично кожна родина втратила члена сім'ї, якщо полягли не зовсім усі. І це відбулось у той час, коли в Сполучених Штатах Америки та Західній Європі будували хмарочоси, відкривали бари та ресторани, споруджували велетенські розважальні центри. У той час, коли багато людей починали жити забезпеченим життям, українців знищували як народ. Але завдяки своєму міцному духу, наша незламна нація довела, що ані рабством, ані голодом їх не залякати. Згадуймо! Пам'ятаємо! Не забуваємо!

... Катерина Паньків
(2 курс)

У КУТКУ СОРОЧКА...

Сьогодні свято в дивної родини,
Накрили стіл... Давно так не було,
Разом вечеряють – спасибі господіні!
Та якось моторошно, десь втекло тепло...

Нема тепла, давно нема любові.
Нема води. Без хліба теж живуть.
Порепалася шкіра аж до крові,
Сухі уста щось жадібно жують...

Вони їдять, сьогодні у них свято...
Обрус-саван на чорному столі ...
А перед ними м'яса так багато,
Стіка сльоза з застиглої свічі...

Вони бояться, знову прийдуть гості,
І ангел смерті прилетить вночі...
Тому тут тиша, лиш скриплять їх кості,
В пустих зіницях вогники німі...

В очах у доньки запитань багато...
В кутку сорочка... «Де маленький Влад?»
Заплаче мама й схлипне тихо тато:
«До Господа по хлібчик пішов брат...».

... *Софія Фесенко*
(2 курс)

ІСТОРІЯ МОГО ПРАДІДА

Голодомор – не просто біль і рана. Це – чорна діра нашої історії, яка могла безповоротно поглинути не тільки Україну, а й будь-яку надію на життя.

Мої пращури відчули на собі, що таке голод. До мене дійшла лише історія від бабусі, яку розповів їй батько, мій прадід. Його звали Белясник Михайло Ілліч, він народився в 1910 році і жив певний період свого життя в селі Вовна на Сумщині. Але коли прийшов страшний голод, то його батько Ілля Терентійович вирішив, що краще буде пережити голод на півдні України. І вони великою сім'єю переїжджають до Нікополя. Там їх чекало велике розчарування. Нічого немає: ні дому, ні їжі. На той момент прадіду було 23 роки і він, довго не думаючи, їде працювати до Москви, а потім до Петербурга, де будував мости.

А його родина намагалась вижити в Нікополі, але багато сестер і братів померли. Переїзд став до кінця необдуманим вчинком Іллі Терентійовича. Він розповідав, що люди там стали дикі, схожі на тварин, особливо це помітно було в погляді.

Останньою краплею стало, коли прапрадід побачив, як вмирають його різного віку діти один за одним від голоду і він не міг їх врятувати, не витримавши цей біль і жах, вони повертаються на Сумщину. Він не очікував, що голод всюди і врятуватись від нього неможливо. Як його нащадок, я не можу засуджувати його рішення, бо тоді він хотів врятувати сім'ю, зробити краще для неї, але цього, на жаль, не сталося.

Повернувшись додому, він сказав своїм близьким: «Хоч там як не було, але ліс нас врятує. Якусь вже їжу знайти можна, а у степу тільки смерть». І дійсно, ліс врятував моїх пращурів, однак прапрадіда переслідувало до кінця життя почуття провини за неочікуване рішення в 1933 році.

... *Вікторія Коломієць*

(1 курс)

СЕКРЕТ «ВИЖИВАННЯ»

Вона добре пам'ятала події тих страшних років. Варварі тоді було 16, коли прийшли «вони» і забрали все до останньої крихти. Чому? Все було просто: батьки не пішли у колгосп, тож нехай помирають. Жорстокі закони притискали до стінки кожного, хто йшов проти волі великого Сталіна. Людей, які мали право відбирати у селян останній кусень хліба, називали швідьками, комуністами, безсердечними виродками, поручниками Сталіна. У них не було нічого людського. Затьмарені ідеєю свого наставника, вони без краплі співчуття відбирали хліб та життя невинних селян. Люди помирали цілими сім'ями. Зі сльозами на очах Варвара згадувала, як по два-три мерці кидали в яму – не встигали закопувати. Спеціальна команда, яка збирала померлих, не встигала всіх вивозити, тож забирали відразу й тих, що ледь дихали, щоб вдруге за ними не повертатися. Ховали без будь-якого знаку, не знаючи, хто й де похований.

Бабця Варвара розповідала страшні речі: батьки вбивали та з'їдали своїх немовлят. Хто був старший – вмирав від голоду, хто знаходив і їв гнилу картоплю, гриби, бур'яни – вмирав від хвороб. Шанси вижити були мінімальними, але Варвара та її сестра вижили. У сім'ї їх було семеро...

Бабця розповіла нам секрет «виживання»: сховала на горищі мішок квасолі, якби дізналися швідьки, то вбили б. Їли також коріння, коржі з листя та насіння жолудів, молюсків, картоплю садили з лущипиння. Вживали, як могли...

Щорічно, в останню суботу листопада, ми сідали біля печі і слухали сумні історії баби Варки, царство їй небесне!

... *Дарина Шалова*

(2 курс)

ТРИ ІСТОРІЇ ПРО ГОЛОДОМОР

(розповідає Вальчун Віра Іванівна, уродженка села Війниця Млинівського району Рівненської області, вчителька української мови та літератури, нині на пенсії)

Історія перша

Один із цікавих спогадів дитинства, коли бабуся розповідала про «брянських». Мені було всього 10 років, я не могла зрозуміти, хто це такі, тому що тема голоду була заборонена. Нам з сестрою у дитинстві казали: «Не будете слухатись, то прийдуть «брянські» й заберуть вас, а потім з'їдять». Хто ці люди чи істоти ми не знали, але дуже їх боялися. Згодом бабуся померла, тому я вирішила запитати в мами, хто ж такі «брянські»?

Вона розповіла, що це люди, які були схожі на примар. Вони невідомими шляхами добиралися до села лише для того, щоб отримати шмат хліба для себе й для дітей. Наша сім'я була середнього достатку. Землі мали небагато, але у бабусі з дідусем було 5 дітей і всі вони працювали. Так родина зводила кінці з кінцями, згодом навіть мали коней і корів. Кіньми їздили в місто Дубно на базар, приблизно – 35–37 кілометрів шляху, дорога займала 2 дні. Везли на продаж пшеницю, кукурудзу, ячмінь. Одного разу мама попросилася зі своїми батьками поїхати на базар. Там були і цигани, і вуличні музиканти, і багато краму. Мама вже тоді дуже любила шити й вишивати, тому захотіла подивитися на роботи інших народних майстрів.

– **Який це був рік?**

– Це був 1932 рік. Закінчилися жнива й родина їхала базарувати. У Дубно до дідуса Антона (маминоного тата) підійшла жінка, схожа на примару, вона ледве-ледве човгала ногами. Попросила тільки шмат хліба, тому що в неї помирали від голоду 4 дітей.

– **Жінка не сказала, звідки вона прийшла?**

– Вона була з Брянщини... Дідусь покликав бабцю, вона

мала з собою хліб. Його колись пекли на черені, такий великий-великий. Дідусь відрізав півбуханки, це було приблизно 2 кілограми, відрізав кусень сала, дав цибулі й насипав пшениці в торбинку. Жінка дивилася на них величезними очима й не могла нічого сказати. Вона не розуміла – чи з неї знущаються, чи це все добро справді дістанеться їй.

Коли дідусь сказав: «Візьміть, будь ласка, це для вас і ваших дітей», вона впала на коліна і почала цілувати йому чоботи, мама з бабцею взяли її під руки, підняли. Вона знову впала на коліна, почала з-під сорочок і хусток щось діставати, це були дві золоті сережки-циганки. Жінка намагалася віддати-подарувати їх своїй мамі. Вона не взяла. Бабця з дідусем нагримали на жінку й сказали, щоб вона сховала сережки, бо не можна все на світі міряти грішми чи матеріальними цінностями, – від спогадів Віри Іванівни на очі навертаються сльози.

Історія друга

У дитячому віці асоціація з «брянськими» була всяка: що вони щось брали чи чимось брязкали. Так, я розумію зараз, то приходили до нас люди з Брянщини, з території, яка межувала із Західною Україною. Приходили звідти, де в 1932–1933 роках був страшний голод.

Також пам'ятаю, мені розказував про «брянських» пан Михайло. Він жив у селі Коблин, що на Рівненщині. До їхньої сім'ї теж приходили люди, які були схожі на примар, щоб попросити шмат хліба. Звичайно, жителі села були добрими, вони пригостили гостей, напакували їм повні торби їжі з собою. У хаті батьків пана Михайла «брянські» намагалися залишити перший примірник Шевченкового «Кобзаря» 1840 року випуску. Але люди в Західній Україні були настільки добропорядними, чесними, відкритими душею і серцем, що не змогли залишити собі сімейну реліквію прихожан з Брянщини. Найчастіше я чула таку поговорку, що «в тій сім'ї ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні». Тоді була малою й не розуміла, що воно означає.

– **Чи знали що таке Голодомор у Західній Україні?**

– На Західній Україні голоду не було ніколи. Наші батьки чули, що нема чого їсти на Сході, але тільки завдяки приходу

«брянських». Тоді Західна Україна ще була під контролем Польщі, тут були господарства, була родюча земля й працьовиті люди. Та й взагалі на наших чорноземах поняття «голоду» не може бути, хіба тільки штучний. За сильної спеки все одно щось вродить, при дощах все одно щось вродить. Тому про голод ми чули, але уявити цього не могли. Усе було надійно засекречено.

– **Коли вже можна було відкрито говорити про Голодомор?**

– У період незалежності, після 1991 року. До того ніхто ніяких досліджень не проводив, архіви були закриті й під наглядом КДБ. У той час для всього світу була одна загальна картина: у СРСР усе чудово, жодних проблем. Порушувати цю ідеальну ілюзію не наважувався ніхто.

Історія третя

Мамина сестра жила в Боремлі, селі Демидівського району Рівненської області. Поруч з нею багато десятків років жила жінка, яка переїхала до села із Східної України. Вона самостійно виховала 4 дітей. Ніхто ніколи в селі не запитував, де її чоловік чи інші члени родини, чому ніколи не приїжджають. Жінка багато років жила в Боремлі і стала «як своя».

У 1993 році пані зрозуміла, що прийшов час помирати, вона покликала до себе священика й дуже довго сповідалася. Згодом зібрала в хаті всіх дітей і сусідку, яка за нею доглядала, і розповіла: «Чоловік помер від голоду в 1933 році, я залишилась сама на руках з 5 дітьми. Найменше дитя було дуже слабке, воно мало от-от померти. Я порізала його на кусочки. Їла сама й годувала вас, щоб уберегти від смерті. Коли я зрозуміла, що їжі більше нема, то збрала вас усіх і переїхала жити в Західну Україну. Пробачте мене. Ваш братик врятував вас від голодної смерті».

Хтось з дітей зрозумів її вчинок, хтось засуджував матір. Через декілька днів, коли жінка помирала, діти знову зібрались разом і пробачили маму, бо розуміли, що саме завдяки цьому вчинку, вона змогла зберегти їм життя.

Таким був голод в Східній Україні. Тут, на Заході, ми тільки чули історії про Голодомор, але й цього вистачало, щоб усвідомити моторошне значення цього терміну.

... *Артем Кухар*

(1 курс)

А ЇХ ЗАБРАЛИ НЕБЕСА...

Голодомор... Скільки болю викликає у нас це слово. Тисячі родин опинилися без даху над головою, мільйони дітей залишились без батьків, нескінченна кількість життів була понівечена голодом. Цим людям не давали вибору, їх нещадно винищували, змушуючи підкоритись жадливому режиму. Їх не згадають у сучасних телепрограмах, не покажуть у сюжетах новин, не знімуть про них фільми. Вони – це український народ, який поліг під час найжорстокішого геноциду в історії людства.

«Пам'ятаю, тоді у людей все забиравала влада – проводила «викачку». Робили це місцеві. Людей залишали без засобів для існування. Вживали хто як міг. З липи здирали кору, сушили і пекли коржі, з сосни ламали відростки, їли шишки, вживали різні корінці, дикий бур'ян, варили борщ із кропиви. Їли горобців, їжаків, собак, котів. У кого було що міняти, то міняли на їжу», – згадує очевидиця Голодомору Ядвіга Миколаївна. Нам, молодому поколінню, надзвичайно важко уявити ті страшні часи, а ще моторошніше стає тоді, коли ми уявляємо масштаби катастрофи. За два роки жертвами голоду стало майже 5 мільйонів невинних українців. Всі вони стали заручниками експериментів радянської влади. Голодні, безправні, кинуті напризволяще, наші співвітчизники опинились перед важким вибором: боротись або загинути. І ми з гордістю можемо сказати, що український народ не встав на коліна, а продовжив неоголошену війну із радянським ворогом. Беззаперечно, люди, які пережили Голодомор, заслуговують вічної шани та поваги. Вони стали символом нескореності, сили духу та безмежної любові до своєї Батьківщини.

Нам, сучасним українцям, потрібно завжди пам'ятати нашу гірку історію. Протягом століть нас намагались підкорити, завоювати, знищити. Але попри всі випробування, наш народ показує свою могутність та нескореність, адже сила українців у їх єдності. Я впевнений, що ми ще заявимо про себе в світі як прекрасна та незалежна держава, бо Україна того варта.

... *Анна-Марія Штіль*

(2 курс)

1921–1923, 1932–1933, 1946–1947

Від болю до статистики...
Забуті історії знесиленими устами...
Купи кісток, обтягнуті шкірою...
Час у зворотному відліку...
Муки нам невідані...
Муки забуті, хоч уречевлені
Фільми, фотографії – ми звикли.
Було – і було! Лиш би історія не по колу...
Коли...
Нічого їсти, їли власні душі...
Без тями, без себе. Тинялись по суші...
А, може, був рай, а, може, ще буде,
Та тільки не тут, де ми вже не люди.
Нічого сказати, ні про що мовчати,
Голод німий! Мовчати – кричати...
Про посуху чи правду?
У червоних відтінках
Ілюструють лукаві в яскравих картинках,
А вишня коло хати у темних затінках,
А ми – на пожовклих сторінках!
Ми...
Плутаємося в числах...
Згадаєте бодай одне ім'я?
Важливе виділяємо маркером.
Причини, наслідки.
Для ерудиції чи, може, іспитів...
Люди не важливі...
Тоді... тепер?
Невже зараз щось змінилося?
Є що їсти.
Але нема душі!

... *Софія Мінджоса*

... *Марта Музиченко*

(2 курс)

«У НАС ЖЕ СВЯТО...»

Пролунали чотири постріли.

Стрілки на годиннику військовослужбовця показували по восьмій, сонце заходило за оповитий кров'ю горизонт, а запах відчаю і сморід мертвих тіл, здавалося б, навіки застигне в повітрі.

Наповнена останнім відібраним у селян зерном, вантажівка виїхала з-за повороту і зупинилась.

– Двигайтесь быстрее, парни, меня уже жена заждалась. Ужин небось стынет. У нас праздник. Погружайтесь.

Коли останній з покидьків зачинив двері машини-вбивці, з-за плоту визирнули голодні оченята дитини. Вона поволі вийшла на дорогу.

– Злий дядько знову забрав у нас їжу, мамця плакатиме, а животик так і не перестане боліти, – дівчинка поправила свою подерту, а колісь таку гарну сукню, і побігла за метеликом, який, як і її мрія про сити сім'ю, віддалявся все далі і далі, залишаючи заплакану дитину голодною.

Раптом щось привернуло увагу дівчинки. На узбіччі лежало її спасіння – три маленькі колоски. З вогнем у очах вона з усіх сил побігла туди, де щойно проїжджала вантажівка.

– Що це? Злий дядько залишив мені колоски? Мама буде така щаслива! Треба бігти швидко додому, щоб ворог не повернувся за мною, – худющою рукою щаслива підняла найцінніший у світі скарб і притулила його до серця.

Міцно тримаючи колоски перелякана дитина помчала, аби потішити свою сім'ю. Пробігаючи повз старенькі будинки односельчан, малеча почула якийсь шум. Пульс її пришвидшився і вона з переляку застигла на місці.

– О, ні! Вбивця повернувся. Тепер мене, напевно, з'їсть злий Сталін, – дівчинка закрила рученятами очі, очікуючи найгіршого.

Та раптом до її ноги торкнулось щось тепле і приємне. Обережно підглянувши в щілинку між пальцями, дівчинка побачила обдертого і худющого kota.

– Тихіше, котику, не рухайся. Злий дядько почує нас, – ледь чутно прошепотіла перелякана.

Озирнувшись по сторонах, дитина побачила розбитий глечик і все зрозуміла. За нею ніхто не женеться, це лише котик.

– Ну й налякав ти мене! – з полегшенням сказала малеча. – Біжи ховайся, поки тебе хтось не знайшов і не приготував на вечерю, а я спішу додому.

Минаючи останній поворот, щаслива дитина поспішала до свого подвір'я.

Я молодець, я змогла, мама похвалить мене і поцьомає в голівку. Братики будуть щасливі. Ми всі сьогодні поїмо.

Дитина зайшла в хату і не почула жодного, звичного для неї, звуку.

Мабуть, поснули всі. Треба їх розбудити, у нас же свято.

Щаслива дівчинка прочинила двері кімнати і на її личку застиг жах.

Мамо...

Учотирьох вони поснули вічним сном.

... *Петро Козак*

(1 курс)

АПОКАЛІПСИС 33-го

«Досі уявляю перед очима картини Голодомору, які розповідав мені дідусь. Він відчув на собі, що таке голод: коли немає що їсти і тобі ніхто не допоможе. Ми можемо тільки уявити, що пережили наші предки, адже, на щастя, у нас нема того, що було у 1932–1933 роках. Важко повірити, що в Україні раптово зник хліб і люди залишилися без жодної зернини у врожайний 1932 р. Українці вмирали цілими родинами і селами. У той час, коли вмирало українське село, більшовики заявили про розквіт соціалістичного будівництва. Саме під час голоду Сталін проголосив знамените лицемірне гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше». Людське життя насправді перетворилось на пекло.

*Спогади Базелюка Станіслава Володимировича,
Хмельницька область.*

Нічне небо заволокло темрявою. Місячний серпанок ледь-ледь виглядав з-за чорних густих хмар та світився холодним блідим сяйвом. Серед темноти у цьому холодному сяйві стояла висока дерев'яна башта, у якій горіло світло. Двоє вартових у ній ходили у сторони, тримаючи в руках заряджені гвинтівки. А на верхівці цієї вежі під морозяним вітром майоріло знамено, багрянний колір якого видно було і вночі.

Біля башти цієї розкинулося безмежне поле. Довге колосся пшениці віяло від погожого вітру, створювало легенький шум, через який не було чути людських кроків. Межи високих колосків кралася людина. Юнак заховав свою голову в плечі та тихими, обережними кроками пробирався до пшениці. Холодний вітер пронизував до самих кісток, змушував тремтіти і без того худе кістляве тіло. Хлопець опанував себе, зробив глибокий видих та продовжив свій шлях. Він тихо намацував холодне колосся та шукав ті ранні колоски, яких так потребувала його родина.

Ось вони! Ті самі, що їх ще не чіпали пси Сатани. Юнак дістав ніж, почав обрізувати кожен з них і ховати собі за пазуху. Скоро настане ранок... Не було вже у їхньому селі півня, який би про це сповіщав, але він... він це знав, бо вже не перший раз порушує закон, встановлений главою темних сил. Юнак пришвидшився. Хотілося зібрати якнайбільше, щоб і сестричкам на якийсь хліб вистачило, але чи потрібно так ризикувати?

– Ей! Там! В поле!

Він схопився, побачив, як вершники самого диявола висувують свої брудкі голови та шукають очима свою чергову жертву.

– Вон он!

Соратники Сатани націлили свої гвинтівки. Прозвучали постріли... Юнак, міцно тримаючи в руці колоски, побіг чимдуж геть. Вартові зіскочили з коней та помчали за ним.

– Ей! У нас нарушитель! Он украв колоски!

Він відчував, як сили тікали від нього, як холодне повітря все більше заходило йому в горло, відчував, ніби серце вирветься в нього з грудей.

– Стоять! – кричали йому вартові порядку.

– Стреляй!

Постріл... Він упав додолу, з тіла полилася кров, заплямувавши своїм червоним кольором ті самі колоски, які ще досі тримали кістляві руки. Вершники апокаліпсису підійшли до нього. Один з них штрикнув його тіло своїм багнетом.

– Мертвий, – байдуже поворушив щелепами.

– Черт! – лайнувся інший. – Тащите его к остальним телам, в яму!

Начальник бісів вороже поглянув на руку мерця, грубим рухом вирвав колоски та взяв собі. Біси виконали наказ: узяли хуже тіло мерця та потягли за собою, до ями, де ніколи не знайдуть спокою десятки інших жертв... цього апокаліпсису.

Голодомор — то таке страшне, що хто живий остався, до смерті буде помнить. Та які причини, коли в людей все начисто забирали, а якби і душу можна було забрати, то комуністи і те б украли. Та отак приходили раз, потом ще раз, коли бачать, що не вмирають. Приходили голодранці та деякі, що приходили в село і нікого не знали... Їх звали активістами, швідьками, комуністами.

*Спогади Жигадно Оксани Андріївни,
Київська область.*

У їхній хаті було темно. На прогнилій підлозі стояв такий же гнилий стіл, на якому горіла одинока свічка. За столом цим сиділа мала родина. Зморена нелюдською працею та голодом жінка тримала в руках загорнуту пеленками малу дитину, яка мирно спала у материнських руках. Жінці цій не даси й сорока років. Її бліде обличчя виглядало стомленим, а круглі очі дивилися десь у підлогу, наче мертві. Її худе тіло тремтіло від холоду, а руки ледь тримали дитину.

Біля неї сиділа дванадцятирічна дівчинка, яка налякано дивилася у вікно. Вона потирала свої кістляві ручки та все трималася за опухлий живіт. Чорне волосся неохайно спадало за спину.

По центру столу сидів Іван. Він боявся заглянути у дзеркало. При світлі полум'я було видно, наскільки пекло змінило його. Обличчя зморщилося, поблідло до майже білого кольору, довга борода, сухі вуста, на його худому кістяку вільно звисала сорочка. А очі... очі світилися якоюсь по-звірячому, світилися голодом.

На стіні висів розбитий портрет. На ньому був зображений Сатана. Це він приніс на їхню землю голод, він – винуватець усіх страждань. А вони мусять йому поклонитися, мусять молитися на нього... на свого ката...

У двері постукали. Іван знав, це вони, вершники апокаліпсису. Знову стук – двері широко відчинилися. На поріг ступив ворожий чобіт. Їх зайшло троє. Троє солдатів з рушницями та наганами в руках. На їхніх головах красувалися шапки з червоною, як сама кров, зіркою – символом їхнього режиму, символом пекла, яке вони влаштували.

Попереду них гордою ходою ступив він... хижий вовк в овечій подобі, зрадник, якого Іван колись вважав другом. Ось він! Ступає по їхній підлозі, тримається за свій живіт та тягне до рота величеньку скибку хліба. Його паща насолоджувалася свіжим житнім хлібом та ніби спеціально чавкала, щоб усі чули. Від звуків цих зводило живіт. Але Іван знав, цей хліб стане для його сусіда смертю... цим хлібом одного дня Яків вдавиться сам.

Іван знав Якова вже давно. Не раз із ним він збирав урожай, не раз допомагав йому. А пізніше до їхнього села прийшов колгосп, прийшли вісники пекла. Вони тримали у своїх руках криваве знамено зі своїм серпом та молотом. Це був їхній символ, їхня слава, прапор, з яким вони без жодних сумнівів проливали мирну кров, з яким вони забирали у простих людей останні зернини, все заради їхнього славного лідера, заради Сталіна.

Вони спокусили Якова, спокусили його своїм злом, спокусили своєю владою. Він зрадив своїх, зрадив себе та пішов за повідком диявола, став членом їхнього кривавого ордену та разом з ними забирає у всіх їжу. Тепер Яків прийшов і по нього.

– Вітаю тебе, Іване!

Іван мовчки сидів за столом та навіть не дивився в очі цьому манкурту.

– Односельчани розказували, що з твоєї стріхи ішов дим.

Мовчання...

– Чи не означає це, що ти приховуєш продовольство, яке так потрібне нашій слаavnій армії?

– Я все віддав бригадирам, – принишкло відповів Іван, уже стискаючи кулаки.

Яків своїм досвідченим оком оглянув кімнату, а пізніше вступив погляд у підлогу.

– Кажеш, нічого не приховуєш?

Його рука дала наказ. Пси Сталіна мовчки ступили вперед та постукували багнетами по підлозі. Яків бачив, як очі Івана напружилися, як його рука нервово тіпалася на столі. Отже, він близько.

– Здесь!

– Точно?

– Точно!

Слуги диявола дістали ножі та сокири і почали рубати підлогу, допоки не зірвали всю долівку. Дерев'яні дошки літали по хаті, робота кипіла.

– Нашли!

– Витаскивайте все!

Комуністи забрали все: три мішки ячменю, два мішки пшениці, картоплю та цибулю – все, що Іван так ревно збирав, що він так довго та ретельно ховав від влади. Слуги Сатани закинули ці мішки за спину та мовчки пішли геть. Яків узяв у руку одну цибулину, показово відкусив частину та кинув Іванові під ноги.

– До речі, сина свого можеш більше не чекати.

Двері грюкнули... Родина знову залишилася на самоті. До їхніх голів ще не дійшла думка про те, що їхній Дмитро більше не прийде до них. Вони знали, що рано чи пізно це станеться, знали, що і його знищить ця невмируща сила, що запанувала на Україні. Іван у відчай похилив голову. Залишився він один... з жінкою та двома дітьми на руках, без жодного зерна, без жодної їжі. Стало зрозуміло: потрібно тікати, тікати будь-куди, лиш би подалі від цього пекла...

А чи пам'ятаєте про голод у 32-му, у 33-му році? Та добре знаю. Я щитаю, це іскусствений голод був. Ну, я же можу сказати, у нас сім церков було тут, у Котельві, і в кожній церкві повно хліба було, а люди з голоду здихали. Мельниці були попечатані, і вітряки стояли тоді усі попечатані, хліба возили з будкою двадцять, а ні тридцять-двадцять хлібин, так його ж не можна взяти. Ну оце ж так... А картошку забирали, коні в колгосп. О... А хліб забирали, ходили бригади. Буряки забрали сахарні.

*Спогади Гавриленко Михайла Павловича,
Полтавська область.*

Ще одна жахлива ніч позаду, невідомо, скільки ще попереду. Здавалося, що навіть сонце, яке раніше світило яскравим сяйвом, зараз розмалювалося у блідий прозорий колір. Гаряче та жахливе сонячне коло повільно підіймалося над горизонтом та показувало світу всі ці жахіття, які панували в їхньому селі.

Іван крокував рідним селом, місцем, де він народився, де виростав, і не міг його впізнати. В думці ледь-ледь виринали спогади про ці колись щасливі дні, дні, коли все навколо них здавалося раєм. Іван їх майже забув і водночас пам'ятав. Ці спогади виринали в його голові з туману, з темряви, що запанувала його душею. Він пам'ятав дні, коли його рідне село світилося щастям, коли його сусіди усміхнено віталися з ним, коли малі діти бігали по вулиці та гралися. Пам'ятав і те, як вони всім селом ішли в поле та збирали врожай. Тоді вони навіть не могли собі уявити, що в майбутньому будуть битися за кожен зернину, що в майбутньому черства крихта хліба буде для них Божою ласкою.

Все це було колись... до тої миті, коли до них навідалися вони. Їхнє жадливе червоне знамено виднілося здалеку. Ніхто не знав, хто вони, звідки, якого роду. «Ми люди вождя!» – казали ці активісти, а вони, селяни, просто не знали, що це за вождь, з якою метою вони прийшли до них, не знали тоді, що прийняли до себе самого диявола.

Темрява та голод, який ці пси принесли до них, скоро запанували їхнім селом. Вони поширили їх повсюди, встановлювали свій порядок, забирали всю їжу: хліб, картоплю, цибулю, буряки, – все! Їхні вози, запряжені сильними кіньми, десятками виїжджали з села, полишаючи за собою лиш густу куряву.

З усіх сторін до нього доносився запах мертвої плоті, трупів скотини та людського тіла. Біля поруйнованих та похилених хат на землі сиділи напівживі кістяки. Лише їхні налякані та зголоднілі очі твердили про те, що вони ще живі. Нечутно було жодного звуку. Як тільки почався голод, люди стогнали та плакали від безвиході, били руками об землю та намагалися протистояти вісникам смерті з червоними знаменами. Але тепер не було в них бажання, не було сили плакати, не було сили пручатися.

Гул та гамір доносився лише з однієї хати. Вона стала осередком зла, у якому дияволи святкували свої перемоги та впивалися гордощами. Як тільки Яків вступив у колгосп, кожного дня приймав у себе цих звірів-людоджерів. Там він з ними танцював, співав, сміявся. Там вони ненаситно жерли житній хліб та варену картоплю, там вони безперестанку пили та ще й закусували доброю свининою. Це було справжнє знуцання, яке Іван не міг витримати...

Він покинув село та вийшов на дорогу, стоптану не одним коном. Нею пролягав шлях на північ, туди, куди звозили всю їхню їжу комуністи. Цю дорогу завжди пильнували та стерегли. Навіть зараз тут стояло семеро антихристів з наганями та рушницями. Їхній клятий сміх дзвенів полем.

Але був і інший шлях, давно забута Богом та людьми доріжка, бита стежка, яку комуністи ніколи не брали до уваги. Вона виляса змією далеко на півдні, за невеличким ліском. З іншого боку було поле, а в ньому і сторожеві башти. Тому не кожен наважувався втекти, не кожен ще мав надію на порятунок. Але Іван мав... після смерті старшого сина, після всіх цих страждань, які заподіяв йому цей сатана в людській подобі, він був готовий на все...

Втекти з села вдавалося далеко не всім. Були заградзагони, які не пускали людей ні до великих міст, ні до сусідньої Росії, де не було такого голоду, як в Україні. Це мені батько розказував. На границі між Волчанським районом і Білгородською областю знаходиться Рибний шлях. Це старий шлях, по якому раніше був зв'язок з селами Білгородської області. В голодовку по Рибному шляху постійно знаходилися красноармійці. Єслі то було время денне, то вони применяли зброю – саблі. Єслі на коні було трудно дістать тікаючого, то, звичайно ж, убивали з помощью вінтовок. Відстрілювали людей, не пускали в сторону Білгородської області.

*Спогади Григорова Юрія Станіславовича,
Харківська область.*

Вона миттю збирала речі. У потерті клунки склала все, що має, все, що не встигли від неї забрати. У хаті лунав плач її маленької донечки, яку, як могла, на руках заспокоювала старша сестричка. Не можна було гаяти часу. В них лише один шанс, який вони не можуть змарнувати. Іван сказав, що скоро прийде, що вона зрозуміє, коли втікати, що буде якийсь сигнал. Але що це за сигнал, чоловік їй не сказав.

Поклавши у клунок теплі речі, зморена жінка поглянула на стіну. Там ще досі висів його портрет. Вусань дивився на неї, його радісні диявольські очі не відвертали від неї погляду, все загляда-

ли в душу, а уста застигли в усмішці. Колись вони самі з Іваном повісили його сюди, мали його за спасителя, який принесе цій землі щастя. А зараз... зараз вони самі втікають від нього, полишають свій рідний дім, рідне село та рушають геть, куди-небудь, аби подالی від цього апокаліпсису.

– Горить! Горить! Горить!

З двору чутні чийсь крики. Це був Яків. Жінка обережно виглянула з вікна та побачила, як сусідська хата палає яскравим вогнем. Яків, наче навіжений, бігав навколо та зі слізьми на очах волав про порятунок.

– Допоможіть! Допоможіть!

Вірні пси Сталіна швидко взялися гасити свою оселю. Там було все: їжа, алкоголь, запаси. І все це пожирав вогонь.

До хати забіг Іван. Його обличчя було темне від їдконого диму. Ось і сигнал. Ось і час втікати.

Червоноармійці марно шукали води в селі. Вони бігали по хатах, наказували допомогти погасити пожежу, але худі кістяки не змогли їм нічого відповісти. Зголоднілі та вимучені селяни сиділи біля своїх порогів та споглядали неймовірну містерію. В їхніх очах відбивався своїм блиском вогонь, їхні очі вперше за такий довгий час засвітилися життям, засвітилися радістю, яку вони не могли проявити. Червоноармійці почали знімати свої жакети та куртки, будь-яким способом вони намагалися погасити вогонь у той час, як Іван з родиною вже були далеко.

Пам'ятаю, але не голод, а Голодомор. Людей морили голодом до смерті. Я тоді мав 10 років. Був страх Божий, скільки людей погинуло з голоду. Яка там засуха! То всьо прикази Сталіна, який не любив українців і хотів їх масово повбивати. Ті грабіжники приходили і забирали все, що могли. Це пси Сталіна. Безсердечні виродки гарбали всю їжу в народі. Вони показували деколи якісь писульки, а що там нашкрібано, ніхто не відав. Ті посіпаки Сталіна дозволяли собі все. Хотів — вдарив, хотів — плюнув на тебе... Вони мали пістолі чи якісь муфти, бо люди просто так не хотіли віддавати свій хліб. А вже як є оружжя, то є страх в чоловікові.

*Спогади Хмельника Миколи Петровича,
Дніпровська область.*

Палаюча хата Якова виднілася здалеку. Чорний дим підіймався вгору та розсіював бліді хмари. Вони вже були далеко. Вони втекли, втекли з пекла, у якому так довго існували. Попереду довга та незвідана дорога, на якій Івана та його родину чекатимуть інші вісники апокаліпсису. Але вони не зупинятимуться, вони йтимуть далі, перетинатимуть кордони, шукатимуть нового раю... І ніколи не забуватимуть того, що сталося! Ніколи не забудуть апокаліпсису 33-го року...

... *Ірина Савош*

(2 курс)

НЕЗНАЙОМЦЯМ

Я знаю, що мій лист ніколи не дійде адресатові. Ні адреси, ні імені у мене нема. Можливо, він для матері, яка віддала останню крихту хліба синові, або для старшого братика, який намагався віднайти хоч декілька зернин для сім'ї, для дідуся, на руках якого померли онуки, доньки, яка не зрозуміла, чому не прокидаються її батьки, сусідки, яка зварила новонароджене немовля.

Я впевнена, що нам ніколи не зрозуміти того, що ви пережили: найжорстокішого з насиль – мору голодом. Пам'ятаю, що на шкільних уроках історії події 1932–1933 років здавалися нереальними й такими далекими. Ніби це все трапалося в іншій країні, ніби нас це не стосується, адже ми щоранку смачно снідали, а після другої перерви чимдуж бігли купувати пиріжки. Ми їли, розкидаючи крихти, жбурляючи на землю обгризені шматки, бо ніколи не відчували голоду. Одного разу я побачила, як моя старенька бабуся їсть хліб над хустиною, акуратно збираючи крихти. «Цінуй те, що маєш, дитино!» – казала мені. Це було не лише про їжу, а й про моральні скарби. Адже у тих малят тридцять третього забрали дитинство та період пізнання світу, у юнаків та дівчат – чарівний період закоханості, у дорослих – період зміцнення сім'ї, у дідусів та бабусь – спокійну старість! У них всіх – ЖИТТЯ!

Мої незнайомці! Вам доводилося їсти котів та собак, сиру картоплю та кору дерев, красти п'ять колосків і спиною відчувати дуло автомата, боятися за власних дітей, яких можете з'їсти ви або сусіди! Вас намагалися зламати або змусити коритися тоталітарній системі! Ви вижили! У нашій пам'яті!

Ми не знаємо ваших імен та облич, не бачили кольору волосся й шкіри, не чули вашого голосу, не знаємо, чи вміли ви малювати та писати, грати на музичних інструментах та танцювати, швидко обчислювати математичні приклади чи смачно готувати, але в нашій пам'яті ви завжди житимете! Для Вас щороку горітиме свічка на наших вікнах як символ пам'яті, вашого повернення додому та нагадування: «Цінуй все, що в тебе є!».

... *Марта Петренко*

(2 курс)

ПЛАН «ГОЛОД»

Про це вже сотні разів сказано. Існує безліч свідчень стареньких очевидців. Про це знають навіть школярі – страшне лихо 1932–33 років, що знищило мільйони українців. Чому настільки важливо, щоб цю трагедію усвідомив кожен? Здається, від геноциду минуло майже століття. Однак його наслідки живуть дотепер у головах сучасних українців.

Нині на Сході продовжують гинути люди. Це є результатом українофобських поглядів всіх тих, які звикли вважати себе «руськими». Лише тут ще 5 років тому можна було натрапити на мітинги, присвячені спалюванню книг про Голодомор із викриками: «Пали ето, пали! Никакого голодомора не было!». Володимир В'ятрович – кандидат історичних наук пояснює: «Ті люди, які оголосили республіки ДНР, ЛНР не мають жодної ідеологічної платформи, крім колишньої радянської. У часі Революції Гідності вони чітко зрозуміли, що пам'ять про Голодомор руйнує всі міфи про те, що вони частина Росії». Здавалося б, чому загиблі від політики Кремля тепер вважають себе частиною Росії? Висновок один: Голодомор не лише знищив фізично, він кардинально змінив свідомість тих, хто вижив.

Чому українці дозволили себе винищувати?

Ще на початку 20 століття у крові кожного українця жив гордий землероб. Через історичні обставини питання землі (як приватної власності) завжди стояло гостро. Адже через постійну окупацію сусідніми державами, українцям рідко коли випало вільно нею розпоряджатися.

Наприкінці 20-х років, напередодні колективізації у СРСР, відбулося понад 5 тисяч збройних повстань проти більшовиків. Щодругий бунт піднімали українці, хоча вони становили лише п'яту частину населення країни. Перспектива віддавати своє господарство в руки держави не приваблювала нікого. Тут радянське керівництво зіткнулось із серйозним опором.

У документах Кремля постійно йдеться про те, що є небезпека втратити Україну. «Це було питанням бути чи не бути цій радянській імперії. Наш народ був фермерською нацією. І саме тому треба було змінити ментальність українців», – розповідає дослідник Голодомору на Луганщині Олександр Крамаренко.

Сталін не планував знищити всіх українців, його метою було перетворити український народ на слухняних рабів. Тому Кремль взявся до «принуждення к миру», інструментом якого став голод. Перше, що зробили більшовики, – відібрали в українців зброю. З 1929 року тільки в Україні та на Кубані тричі була проведена переєстрація мисливських рушниць і вилучено гвинтівки та шаблі, які збереглися у селян після війни. А в 1931 році під час останньої реєстрації її всю конфіскували, щоб люди не чинили опір комсомольцям, які прийдуть їх розкуркулювати. Загалом було вилучено понад 200 тисяч одиниць зброї.

Ламали не лише голодом

Кобзарі здавна надихали український народ на боротьбу. У грудні 1930 року в Харківському оперному театрі відбувся з'їзд кобзарів та лірників України. На цей з'їзд привезли 337 делегатів. Після нього їх розстріляли як невиправний націоналістичний елемент. «Для того, щоб остаточно втихомирити українців, не потрібно було винищити більшість, потрібно було прибрати всю їхню еліту – людей, які є основою національної спільноти», – акцентує Володимир В'ятрович. – Всі ці репресивні заходи зачепили політичну еліту. У 1933 році було репресовано більше людей в Україні, ніж в роки великого терору».

Більшовики оголосили, що куркулів треба ліквідувати як клас. Куркулями вважали заможних селян, які використовували найману працю. В Україні та на Кубані розкуркулювали не лише успішних господарів, а й висилали людей, які мали военний досвід. «Ті, що воювали недавно з махновцями, чи у петлюрівській армії, чи в інших військових об'єднаннях, які виступали проти російської агресії у 1918–20 роках, – всі боездатні українці були обезголовлені чи вислані на Сибір», – аналізує Олександр Крамаренко. Отже, у 1935 році у північних районів Радянського Союзу опинилися понад 1 мільйон так званих куркулів з України.

Таким чином, українське село залишилося без лідерів та зброї. Все було підготоване до більшовицького експерименту. Спротив став неможливим.

Селянам було заборонено покидати місця проживання. Дев'яносто районів були оточені військами. Села взяли на чорну дошку. Це означало повну заборону ввозити продовольство, здійснювати будь-який товарний обмін, ніде більше на території СРСР (окрім Кубані, де проживали українці) нічого схожого не було.

Голодомор був спрямований у майбутнє

*Після припинення голоду
інстинкти поновлюються,
але моральні чесноти ні!*

Олександр Крамаренко

Олександр Крамаренко пояснює, чому голодна смерть вважається найстрашнішою. Не тому, що вона найдовша, а тому що вона перетворює людину на тварину. Спочатку відмирають моральні чесноти: віра в Бога, патріотизм, національна свідомість. А потім зникають інстинкти, у тому числі такий потужний як материнський. Матері стали їсти власних дітей. Це не вигадки, а свідчення морально потужних людей, які пережили Голодомор і мали сили оцінити себе критично.

«Я досліджував Голодомор на Луганщині. Там багато прикордонних сіл. Їхнім жителям до Росії всього декілька кілометрів. Люди бачили, що там нема Голодомору. Тоді вони несли свої цінні речі (золоті прикраси, вишиванки, рушники) і міняли на борошно та хліб. Вони розуміли, що їх нищать, бо – українці. Тому після геноциду вони виховували своїх дітей у любові до Росії, а деякі навіть зросійщували свої прізвища: Каплуни стали Каплуновими, Зозулі – Зозуліними», – Олександр підсумовує. – ***Голодомор був спрямований у майбутнє, тобто у наше сьогоднішнє. Тому зараз ми маємо те, що планували кремлівські ідеологи Голодомору в 1930 році.*** Вже навесні 1933-го українці, які вижили після Голодомору, були готові працювати навіть не за копійки – за шматок хліба.

Щодо постгеноцидного суспільства Олександр Крамаренко

додає: «Коли я розпитував, де ті братські могили з десятками чи сотнями людей, померлими від голоду, люди вказували на місця, які не мали жодних ознак шанобливого поховання. Деякі могили були розташовані під ґрунтовими дорогами. Люди ходили по кістках своїх матерів і синів, знаючи, що вони там лежать. Ось вам – старшна моральна трансформація».

Нащадки переселених росіян

Знелюднені українські села наповнили колгоспниками з Росії та Білорусі. Лише з жовтня до грудня 1933-го в Україну було переселено 21 тисячу родин. Переселенцям йшли на поступки: їх звільняли від податків на три роки, давали корову або коня. Усі новосели безкоштовно отримували будинки, які ремонтували місцеві колгоспи. «Кожне село має свій звуковий ритм: чи собаки гавкають, чи півні співають, а в цих селах була просто могильна тиша. І от коли переселенці приїхали туди, вони були вражені. У хатах дехто знаходив залежаних трупів, які просто розсипалися, коли їх брали, щоб винести, і страшний запах. Вони намагалися все по-новому фарбувати, білити, але запах вивітрити було неможливо. І все ж усі залишалися жити у цих прекрасних добротних українських хатах. Але це не могло пройти безслідно для їхнього менталітету», – розповідає автор наукових публікацій, присвячених Голодомору, Віктор Король.

Постгеноцидні селяни (ті, яким вдалось вижити) виховували своїх дітей у дусі догоджання владі, бо думали, що він може повторитися в будь-який момент. Голодомор не лише знищив мільйони українців, він їх змінив ментально. І цей поділ проходив не по Дніпру. Він майже збігався з територіями, де був найстрашніший голод. Українцям, які вижили, було нав'язане нове світобачення: особистість – ніщо, ініціатива небезпечна, все за людину вирішує влада. Так частину українців перетворили на справжніх радянських людей.

І тепер, дивлячись на цю трансформацію через століття, ми вкотре переконуємося: змінити державу може лише молода людина, вільна, народжена в часи незалежної України, не спотворена ідеалістичним впливом радянщини, чия свідомість не сповнена страхом перед вільним вибором.

... Світлана Яндьо
(2 курс)

ПЕРЕЖИЛИ...

Попухли діти, щось лежить під тинню,
Не зрозуміло, чи воно живе.
В куточку мати їсть свою дитину,
А в полі тінь якусь травину рве.
За що? Скажіть! Чому вони вмирали?
Лише за те, що українська кров?
Убивці, виродки, потворнії шакали,
Хотіли вбити до України ви любов?
Хотіли, щоб ми впали і злякались?
Хотіли, щоб закрили ми роти?
Споконвіків нікого не боялись –
Ми –УКРАЇНЦІ, ми вам не раби!!!
Набачились, начулись, пережили...
Хтось витерпів, а хтось тоді помер.
Та ви лише тіла наші згубили,
А дух живий! І вільний, як орел.

... *Христина Соболь*
(2 курс)

КОЛИ ХЛІБ-СОНЦЕ ЗНИК

*Той, хто врятує одне життя,
врятує весь світ!*

Т. Кініллі «Список Шиндлера»

«Тримаючи в руках торбинку з хлібом, я розуміла, що тримаю життя. Можливо, і не одне... З одного боку, мене переповнювало щастя, бо закінчиться жажіття. Але з іншого здавалося, що не зможу поділитися їжею ні з ким. ЇЖЕЮ. Так, зараз це виглядає безглуздо, і навіть абсурдно, але так було. Хотілося накинутися на пошарпану торбину і вихопити якнайбільше. З'їсти до останньої крихти. Добре, що голод не повністю проковтнув здоровий глузд. Ми врятувалися.

День нічим не відрізнявся від всіх попередніх – голодний, похмурий і пустий. Коли відчинилися двері і до хати зайшло троє чоловіків у формі, я ніяк не відреагувала. Стояла собі у кутку... Вони знову шукали, рилися, перевертали все, що було в хаті у пошуках зерна. А я стояла. Бо що могла зробити? Я сприймала вже це як належне, як щоденну обов'язкову процедуру. Іноді здавалося, що це не закінчиться ніколи. До того дня. Я стояла, безпомічно спостерігаючи за обшуком і безпорадно вдихаючи повітря, ніби намагалася втамувати голод. Коли двері вже зачинялися, зловила на собі презирливий погляд одного з активістів. Мабуть, за час обшуку він втомився слухати стогін дітей. Але я вже просто чекала смерті.

Коли смеркалося, почувала прискорене дихання позаду дверей. Подумала тоді, що йдуть вбивати. Вони прочинилися, і до хати забіг той молодий хлопчина, який на мене поглядав вдень. Він дав мені торбину. Пошарпану і брудну. Я не зрозуміла, хоча й досі не дуже розумію. Але дякую. У торбині було кілька хлібин. Ви ж розумієте, що в ті часи я розглядала це як шанс вижити. І таки вижила. Дав мені торбину і вибіг. Я навіть не встигла нічого сказати. Тоді я побігла ховати скарб – зарила на городі. Мабуть, два дні не наважувалася його дістати, а на третій я поїла. І нагодувала дітей.

Скибка на кожен день – то було замість сніданку, обіду і вечері. І так ми вижили.

То було страшно дивитися на німу голодну масу, яка відчайдушно намагалася вижити, часто вдаючись до найстрашніших методів. Я була не просто вдячна... ні, не була, я Є дуже вдячна тому хлопчині».

Ось так кожної суботи до мене додому приходила бабуся, яка приносила свіже молоко та сир. Добра, завжди говірка, проте з сумними очима. Одного разу я дізналася її історію життя.

... Дар'я Шабаниця

... Анастасія Чирик

(2 курс)

«МИ ЗНАЄМО ПРАВДУ. І НЕХАЙ ВЕСЬ СВІТ ЗНАЄ ЇЇ»

Енн Еплбаум є авторкою нової книги про Голодомор, що має назву «Червоний Голод: Війна Сталіна з Україною». Це видання стало приводом для нових дискусій про сталінізм, а також про коріння сучасної агресії Росії проти України. Ми вирішили «з'ясувати» в Енн Еплбаум, чому ця тема для неї важлива.

– Чому ви обрали саме цю тему для своєї книги? Чому європейцям треба знати, що відбувалося в Україні у минулому сторіччі?

– Насамперед сьогодні дуже важливо розуміти історію України і її складних відносин з сусідом – Росією, яка також була частиною Радянського Союзу. Сучасна Росія оголосила себе спадкоємицею Радянського Союзу, і зараз там починають дуже позитивно говорити про радянські часи. Важливо зараз розуміти, які відносини між цими двома країнами, а зрозуміти їх неможливо без аналізу Голоду 1932–1933 в Україні й того, що відбувалося перед цим.

– Зараз у Росії виправдовують Сталіна. Чи справді це небезпечно?

– Країна, яка пишається Сталіним, буде намагатися імітувати й розбудовувати політику Сталіна. Сучасна російська еліта вважає Україну загрозою для своєї влади так, як Сталін вважав Україну загрозою для своєї. Чому Сталін влаштував голод? Тому що він остерігався української селянської революції. Він боявся, що суверенітет України був би загрозою для Радянського Союзу.

– Як ви вважаєте, чи не намагаються зараз переписувати історію з політичною метою?

– Історію завжди можна політизувати. Останні 30 років я спостерігаю за Росією. Я працювала в Росії, вивчаючи російську і радянську історію. Я бачила той момент, коли вона стала заполітизована. Спершу можна було дискутувати з російськими істориками,

можна було писати історичні книги. А потім настав момент, коли Путін вирішив припинити це. Він вирішив переписати історію. Він діалог змінив монологом. Я не думаю, що це було рішення істориків. Це було політичне рішення. Історію перевернули з ніг на голову. Але не для нас. Ми знаємо правду. І нехай весь світ знає її.

– Оскільки у світі зараз не відкидають самого факту голоду, то основні дискусії щодо мети Сталіна: він проводив колективізацію і хотів придушити селян як клас, що не підтримував радянську владу, чи це були його дії проти України як нації?

– Я вважаю, що відповідь на запитання: і перше, і друге. На тлі загального голоду у Радянському Союзі були конкретні окремі заходи і дії, спрямовані спеціально проти України, що мали на меті знищити саме українське селянство, і це було зроблене разом з атакою на політичну і культурну еліту.

– Які Ваші власні переконання знайшли місце на сторінках книги?

– Я вважаю, що Голод став результатом подій, що розгорталися протягом приблизно 20 років. Починаються вони з війни з більшовиками, що відбувалася у 17–19 роках. Це показує, що Україна була проблемою для більшовицької влади від самого початку. Це була цілеспрямована політика створення голоду, а не результат хаосу чи несприятливої погоди. Загони активістів в Україні заходили в оселі і забирали їжу. Потім довкола України були створені кордони. Утекти не можна було. Це призвело до голоду, і це були навмисні дії, спрямовані на те, щоб убивати людей і викоренити проблему в Україні. Люди їли м'ясо здохлих тварин, божеволіли, вдавалися до канібалізму, їли «хліб» і «кашу» з кропиви. Взимку голодні видобували з-під снігу жолуді, але згодом радянська влада заборонила навіть це. На борошно мололи кістки, підшви із взуття, чоботи – і варили з них суп. Розкопували дощових черв'яків та інших комах.

Цей уявне інтерв'ю має змусити нас задуматися. Задуматися над тим, що було. Над тим, що є. Над тим, що буде. Голод – жахлива катастрофа для українського народу. Але якою б страшною не була ця сторінка в історії, не можна нехтувати нею. Пам'ятати – це те, що ми маємо зробити, бо той, хто не пам'ятає свого минулого, приречений на те, щоб пережити його знову.

... *Мирослава Кміть*

(1 курс)

Я ХОТІЛА ЇСТИ І БІЛЬШЕ НЕ СПІВАЛА

Я пам'ятаю, мені було дев'ять, я любила співати й мріяла стати солісткою в місцевому хорі. У мене були тато, мама й молодша сестра. А ще, як і в кожній сільській дитині, багато роботи, яку виконувала щодня. Чи випасти корів, чи нагодувати домашню птицю, чи за сестрою приглянути... Батьки працювали, а домашня господарка впала на мої дитячі плечі. Ми мали, де жити, мали господарство – вважалося, що багаті були, то й роботи було багато. І не відвертишся. Працювали всі, бо мусили, бо знали, як сьогодні не заробиш, то завтра не матимеш хліба. Це була проста істина. Нею жили завжди, завжди так дітей вчили, і я теж з нею на устах виросла.

Крім завдань від мами, тієї осені я отримала нові обов'язки. Тепер ходила до школи, у перший клас. Нічого дивного, тоді чотири класи закінчиш і йдеш працювати, не так як зараз було, зовсім інші часи панували.

Шестерні крутились, години йшли, і ми не затримували їх. Не дивились за ними і не виглядали. За роботою все зникає, ти і не помітиш нічого. І тоді теж не помітили, все якось раптово трапилось, так, ніби природно, ніби так і мало трапитись. Мама прийшла з колгоспу і сказала, що тепер все своє зерно ми віддаємо туди. Сказала, що в країні посуха була, неврожаї, що іншим нічого їсти і ми маємо їм допомогти, того прийшов наказ: все зерно віддати. Насправді не до мене вона казала, а до батька, мене малу ніхто не питав й нічого мені не розповідали. Я, тоді підслуховуючи, подумала, що Господь так покарав нас засухою за гріхи минулі. Тепер вже розумію, що покарав таки, але не засухою, а владою.

Батьки говорили собі тихо й далі, але я не чула, згорнулась у сухому і теплому лоні печі, незчулась, коли задрімала. Потім вже мені розповіли, що то вони, чесні селяни, думали, як своєю кров'ю і потом зароблене зерно зберегти, щоб хоч трохи хліба мати. Кожен хотів хліба, кожен хотів лишити собі своє, тому не дуже спочатку й віддавали. І тоді вже влада розізлилась, почали до селян-

ських хат посилати рейдові бригади. Туди йшли всі, хто працював на державу, вся інтелігенція села: і вчителі, і голова сільради... Одного разу зайшли до хати пізно ввечері людей п'ять. І чоловіки, і жінки, точно не пам'ятаю хто, бо дуже злякалась тоді. Тільки одне обличчя спогади не викреслили. Я вгледіла раптом знайоме лице. З осінньої темряви в теплу хату разом з іншими зайшла і моя шкільна вчителька. Першим говорив якийсь чоловік, сказав віддати все: зерно, борошно, крупи, овочі, фрукти і вже готовий теплий хліб. Ми не віддавали, але вони забрали. Вчителька витягла палицю і почала нишпорити по закутках нашої маленької селянської хати, не звертаючи уваги на мої по-дитячому наївні, перелякані очі. Забрали все, знайшли навіть, здавалося б, такі надійні сховки. Ми залишились без їжі, з порожніми шлунками і важкими від думок головами. На ранок дізнались, що все село не має чого їсти. Мама пішла в колгосп, тато – у МТС, а я була змушена знову поглянути в очі, що минулої ночі обмацували мої скромні пожитки. Але я не пішла, не повернулась до школи, я не змогла б довіряти людині, що, назвавшись вчителем, забирає в дітей останню крихту хліба.

За кілька наступних тижнів ситуація кардинально не змінилась, я не відвідувала школу, мама далі ходила в колгосп, люди помирали від голоду. А влада? Персони, що прикривались оцим словом знову й знову кричали, вимагаючи все більше зерна, все більше продуктів, все більше людських душ.

Коли прийшла зима я не впізнала свого села. Це вже було не село, а наче недоїдки обгризеної собакою кістки. Сусідів не стало майже, було страшно чути останні новини: хтось не дійшов додому, хтось випав з переповного катафалку, а кимось почастивались його рідні. Вже не було жодної худоби, жодних листочків чи обмерзлої картоплини в снігу, не було навіть горобців на деревах і жаб в ставку – все з'їли.

Але ми існували далі. І завдяки моєму батькові. Він був високим, худим і вічно втомленим, мав довгу бороду, бо служив у церкві. Тато нагадував мені Бога. Всезнаючого і всерозуміючого. Він був розумним чоловіком. Коли почалася метушня з невиконанням хлібозаготівель, батько заховав кілька мішків борошна. Спочатку вдома, а тоді, коли нас почали відвідувати рейдові бригади, вирішив переховати їх. Якось осіннього вечора, що вже хизувався

першими приморозками, тато пішов на став, маленький ставок, де колись рибачили люди, і закинув на дно кілька мішків борошна. Перші шари продукту, звісно, змокли, але в самій середині мішків борошно залишилось ще придатним для споживання. Після того час від часу, посеред ночі в нашому маленькому селі чувся тріск тонкого льоду і хлюпінт води – це мій тато пірнав за нікчемно маленькою порцією рятівного борошна. А мама перемішувала його з бур'яном, робила такі собі млинці і згодовувала їх нам – ще на день продовжувала наші життя.

Таких днів спочатку було трохи, нам ледь вдавалось переховуватись від смерті, але пізніше ті дні почали примножуватись. Ми пережили ті виснажливі роки, що їх тепер звать Голодомором. Теплі мамині руки і промокле борошно врятували мене і мою сім'ю.

Я пам'ятаю, мені було дев'ять, я хотіла їсти і більше не співала...

... *Анна Антонова*
(1 курс)

ДОКИ ТИ ЖИВЕШ...

Правда долає перешкоди, торує собі нелегкий шлях до людських сердець, змушує їх прискорено битися, бліднути від жаху, згадуючи той час, коли Голодомор збирав свої найжахливіші жнива смерті по Україні. Коли про нього говорили іноземці, а свої мовчали. Бо не всім ця правда була до вподоби, бо за нею стояло бажання стерти Україну з лица землі...

Що ж то за Правда така страшна, що про неї навіть згадувати боляче? Вона жорстока, вражає, змушує здригатись, плакати, ридати, переслідує тебе подихом смерті та стогоном помираючих людей.

Ось вона постала перед тобою опухлими тілами маленьких дітей з бездонними, постарілими від відчаю, очима з німим благанням: «Їсти».

А ось – забитими до смерті матерями, що несли у своїх лонах шість мільйонів ненароджених синів і дочок.

Правда – у «Законі про п'ять колосків», за яким розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, в кращому випадку – позбавленням волі на 10 років.

Газета «Правда» йшла зі 100 тисячами своїх журналістів – «ударників преси» – на нелюдські рейди боротьби з крадіжками зерна.

Правда – це «братські могили» – нашвидкуруч засипані ями, в яких покоїться прах тисяч українських селян та їхніх дітей. Важко сказати, скільки трупів за день було в одній ямі і хто вони, їхні імена?

Та Правда звалась **ГЕНОЦИДОМ!**

Вона кричала пронизливим журавлиним курликанням та тріпотіла лелечими крильми, що намагалися вирватись з рук голодувальників.

Правда йшла по пустому полю разом із 12-річним Сидором, що опух з голоду. Серед замерзлих грудок він знайшов п'ять ци-

булин і хотів принести їх родині, з дванадцяти членів якої залишилися батько і молодша сестра. Та голова колгоспу, побачивши такий «злочин», звалив дитину і по-звірячому вбив руків'ям револьвера. А правда стояла, не в силах заступитися, бо ж це був «виховний момент» для тих, хто насмівився вижити.

А потім правда попливла по Збручу плотом з продуктами та збіжжям, який пустили західні українці для допомоги голодним, і падала від пострілів радянських охоронців кордону разом з українцями, які намагалися підхопити плоти з харчами.

Правда змінювала психіку людини, приглушувала або й зовсім убивала нормальні людські відчуття добра, справедливості, віри, дружби, кохання.

Правда їла закип'ячену стружку з обшкрябаного барильця, у якому колись було сало, поточену мишами, напівзігнилу телячу шкіру, щурів, хробаків, коржики з тирси, ліпленики з жолудів, підшви із взуття, шкіряні паски, кирзові чоботи... І це здавалось їй найкращою стравою.

А потім, виснажена багатомісячним голодом, вона збожеволіла, бо стала їсти своїх дітей.

Чи може таке бути? Розум вперто не хоче вірити, що таке могло трапитися!

Однак воно сталося...

Та Правда гірка, від неї пахне смертю. Вона виколує очі й роздирає серце. І де б ти не був, вона буде завжди з тобою, доки ти дихаєш, думаєш, пам'ятаєш. Доки ти живеш!

... *Ольга Ярова*

(2 курс)

ТІ, ХТО ЗАКОЛИХУВАЛИ СМЕРТЬ

*Блукають люди по селу,
Худі, неначе соломинки,
Свій порятунок – лободу,
понабивали у торбинки.*

Що може бути страшніше смерті? Насильницька смерть! Насильницька смерть, що забрала життя мільйонів безневинних людей. Скільки біди і скільки горя пережив український народ на шляху до незалежності: різноманітні утиски зі сторони Росії, революції, війни як зовнішні, так і всередині країни, але одним із найстрашніших лих був і залишається Голодомор. Метою цього штучного голоду був підрив селянського опору та духу, забезпечення тотального контролю. Жорстока тоталітарна влада мала за мету навмисно створити такі життєві умови, аби змусити українців страждати, заподіяти їм тяжких фізичних та моральних ушкоджень та врешті-решт знищити...

Історія нашої країни знає багато випадків, коли українців хотіли знищити як націю, звести з цієї землі, сплюндрувати все те, що формувалося та створювалося століттями: нашу ментальність, звичаї, мову та в першу чергу сам народ. Але сформований століттями характер і дух предків козаків, жагу до життя та віру у світле незалежне майбутнє не зламати!

По українській землі пройшла страшна чума – Голодомор. Ще ніколи світ не споглядав такого штучного лиха. Ще ніколи про нещастя та горе такого масштабу так голосно не мовчали, коли тисячі та мільйони людей просто мовчки зникли з лица нашої землі, ніби вони не народжувалися, не росли, не кохали, не плакали, не сміялися, не жили і їх взагалі не було ні для кого. Голодомор залишив у серцях багатьох людей та на нашій землі лише горе, лихо та безмежний біль. Згадка про жахливі роки життя не турбує і не дає спокійно спати тим, хто це пережив, а також бентежить та будоражить нас, бо ми лише можемо уявляти, наскільки це жахливо.

«Моя старша сестра заколихувала свою мертву дитинку на руках. У її очах вже не було сліз, вони висохли, разом із тілом. Вона наспівувала синочкові колискові. Здавалося, що вона вже геть зійшла з розуму. Навіть очі її були пустими та сірими», – згадує дев'яностолітня Марія Степанівна у нашій розмові, не приховуючи сліз і болю в зелених, як весняна трава, очах.

Мільйони людей померли просто у мирний час, вони загинули лише через те, що вони були українцями і жили в Україні. Людей доводили до безнадії, а ще гірше навіть до канібалізму. Їх вже не бентежило пекло, бо вони розуміли, що вже потрапили до нього. Смерть заходила до кожної хати, їй не заважали замкнені двері, вона пролазила крізь щілини стін, вилазила з-під дірок підірваної підлоги. Від неї не було можливості сховатись ніде. Люди почали перетворюватися у примар і живих мерців.

«А я намагаюся взагалі не згадувати цих чорно-сірих років. І дітям, і внукам, і правнукам не розповідати. Нехай живуть і не закладають цей біль до свого серця. Бо його вже і так забагато на нашій землі. І так мені добре стає, коли я купую своїм онучатам та правнучатам різні смаколики, печиво, і вони з усмішкою його їдять, а не як я в дитинстві зі слізьми їв лободу. Не тому, що було не смачно, а тому, що мало її було», – Юрій Михайлович посміхається, розповідаючи мені про своїх дітей, і каже, що більше не плаче, бо наситився цим вдосталь у тридцять другому та тридцять третьому.

Усвідомлення того, що це все було у нас на Україні, це сталося з нашими земляками, співвітчизниками ще більше загострює співчуття до трагедії.

«Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме – винищення української нації», – так в одній із своїх робіт відкрито написав автор терміна – «геноцид» Рафаель Лемків. Відлунням Голодомору довгі роки залишалося питання визнання його геноцидом. Жорстока тоталітарна влада на цю тему довгі роки накладала табу, адже для радянської влади визнати Голодомор в Україні актом геноциду означало підставу самих себе, тому вона різним чином замовчувала його, маскуючи причини під засуху та неврожай. Але як можна говорити про неврожай,

якщо в той же час за кордон експортували наші продукти та зернові культури.

Лише 70 років потому влада вже незалежної України прийняла все таки рішення прийняти закон, в якому йшлося, що Голодомор насправді був актом геноциду мирних українських селян.

Голодомор 1932–1933 років – не лише одна з найбільших катастроф в Україні, а й досі незагоєна рана в нашій історії. І ми аж ніяк не можемо і навіть не маємо ніякого права цього забути. Пам'ятати і просто знати про цю жахливу історію Голодомору – мало, її варто носити у душі та своєму серці. Цим людям не дали змоги вижити та жити. Всі вони просто згасали на очах.

... *Юлія Формос*
(2 курс)

ДЕМОН УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Ви любите весну? Так, вона красива... Все розквітає, пташки щебечуть, люди водять хороводи, готуються до Великодня. А ви знаєте, що демони теж люблять весну? Не знали, тоді я вам розкажу... Почнемо, напевно, з кінця. А пам'ятаєте, коли почалася війна на Сході? Так, у квітні. А згадайте, коли анексували Крим? Таки знову весною, але у березні... А коли сталася трагедія на Чорнобильській атомній електростанції? Так-так, весною. Ну, а Голодомор? Демон голоду та смерті прийшов на українські землі навесні. Все буяло і квітнуло для тих, хто бачив це востаннє. 1932 – чотири цифри, що провокують сльози і страх у мільйонів українців. 1932 – рік народження демона, що вселяв у селян ген страху та покірності. Він змушував людей виживати, але не питав ні в кого на це дозволу.

85 років Україна уже живе із спомином жаху, що називається Голодомор 1932–33 років. Не було природних причин для неврожаю, жодних кліматичних аномалій: сонячні дні, достатня кількість опадів панували тієї весни. Та попри це, голод прийшов. Він прийшов неочікувано у 100 українських районів, у життя близько 9 мільйонів українців.

Люди помирали, як стверджували вожді, цілком законно, селяни гинули, а їхні смерті ніхто не розслідував, голодні вбивали голодних і ситих, але всі мовчали, бо їхнє тіло полонив ген страху та покірності. Ген розмножувався через страх, страх жити, а не померти.

«Україні надано більше, ніж треба»

Невже у країні проблеми, невже у великому і могутньому СРСР може щось бути не так, невже там гірше, ніж у Америці?

Коли українські партійні діячі В. Чубар та Г. Петровський висловили своє обурення щодо панування голоду на українських землях, знекровлених масовим голодом, то Сталін відповів, що,

«на його думку, Україні надано більше, ніж треба. Дати ще хліба ні за що і нізвідки».

129 районів України накривав своїм плащем демон, він не пропускав жодного села, жодної хатини та людини. Він нещадно заставляв людей їсти не лише різні сурогати, дохлу худобу, а й людей, так-так, своїх односельчан чи родичів. Канібалізм під час Голодомору ототожнився із звичайним прийомом їжі. Факти людоджерства підтверджують сотні очевидців із різних областей: «Тоді пропало багато селян. Люди з голоду втрачали розум і їли один одного. У селі був випадок, коли одна мати зламала хребет своїй дитині, зварила в казані і з'їла».

Історики вважають, що явище канібалізму носило виключно історично-психологічний характер. Тоталітарна система своїми діями спричинила страшне голодування, яке й змінило психічний стан українського селянина, штовхнуло деяких його представників на антилюдські вчинки...

«Знайти щось їстівне не можна померти»

«Ми з мамою сховали що було. Найцінніший скарб – півмішка пшениці, яку мама заробила на трудодні. Сховали ту пшеницю в скриню, а картоплю і буряки – в дві ями: знайдуть в одній, то, може, не знайдуть у другій. Бригаду ми вирішили просто не впускати в хату. Зачинилися і не подавали ніяких ознак життя. Ще вчора набрали води, варили на завтра їжу. Ходили навшпиньках, говорили пошепки. Вікна закривали лядою, тільки вверху залишали частину відкритою. Перед вікнами стояло ліжко, я вилазив на нього і дивився крізь ту амбразуру, що робиться на вулиці. А там приїжджали вози з мішками, за деякими з них ішла прив'язана корова. Ми завмирали», – розказують свідки Голодомору.

Меню під час тих 1932 та 1933 було надто нерізноманітним, люди їли те, що знаходили, встигли заховати. Вони пекли деруни з конюшини та цвіту акації, товкли кукурудзяні палки, додавали сухе картопляне лушпиння, додавали ріпу – їли. Деякі лазили по смітниках у пошуках їжі: інколи їм перепадала гнила капуста та геть пісні кістки, але вони і з цього готували щось.

Пекли також і коржики із товченого листя берези, до страв додавали жолуді, листя, траву.

Неабиякий попит був на ринках на м'ясо: продавали і собачатину, і здохлятину. А як у селянина грошей не було, то розраховувалися різними речами. Чимало людей опісля помирали, адже здебільшого уся дохлятина була заражена інфекційними хворобами.

Люди гинули, а демон радів, його усмішка зростала, він ставав все могутнішим, а ген непокори та страху все розростався, наче той барвінок, по всіх околицях.

***«Останньої голодної весни опав на мене жаль
за рідний край»***

«Жили всі закрито, мати на засов хвіртку закривала і кричала, щоб ми не виходили за цю хвіртку, бо на вулиці, що поряд, їли дітей. Ну, це страшне. А скількох хоронили таких, що ще рухалися. Чому? А щоб не заїжджати в село ще раз. Сьогодні він ще рухається трохи, а завтра знову за ним їхати. Не було ні коней, ні підвод, ні тих, хто б їх возив. Тож тих, хто ще живий був, валили на той віз і кидали в могилу», – спогади невідомого.

Варто жити історією, історією про тих, хто волів би жити, але помирав у муках, історією тих, на кому закінчилася історія мільйонів. Нам потрібно жити пам'яттю про тих, кого підкорив демон, який відібрав у них щасливе життя і можливість побачити ще не одну квітучу весну.

... Яна Мазуренко

(2 курс)

КОЛИ НАВКОЛО НІ ЗЕРНИНИ, НІ ДУШІ...

(на основі реальних фактів та спогадів)

Роки 1929–1931... Робота на полях, щедрі врожаї, запашні хлібини на столах, щасливі дорослі й безтурботні діти. Ці роки не віщували біди для українського народу. Люди жили в задоволення, кохали, сміялися, веселилися. Проте доля й ще хтось зверху вирішили усе змінити, раз і назавжди, різко, жорстоко, безжально!

Роки 1932–1933... Сірі кольори, огидний сморід, виснажені землі, спустошені поля та городи, стежини, встелені спухшими трупами, трупами старих, молодих, дітей, немовлят. Згадують, що навіть погода не сприяла процвітанню й виживанню: через день-два йшов дощ, який не давав змоги працювати. Люди не підозрювали, що їх можуть так безкомпромісно знищувати, вони навіть не здогадувалися, що з ними робили саме це. Влада настільки вміло й талановито розправлялася з людськими життями, що це й не виглядало підставно й штучно.

Моя маленька Батьківщина, рідне село... Воно страждало від гніту тодішньої влади, підкорялося керівникам колгоспів, жителі ставали на коліна перед тими, хто міг виділити на сім'ю хоча б зернинку пшениці. Надзвичайно цікаво зібрати спогади тих, хто все бачив на власні очі, хто все відчув на власній шкірі, хто все пропустив крізь серце, душу... болючі спогади. Отже, зануримося в них...

Виживали, як могли, їли, що бачили: «Багато кого врятували черепашки. Їх м'ясо їли, а оболонку здавали на вагу. За це платили гроші, за ці гроші йшли до магазину купувати хліб. Хліба не вистачало на всіх і просто в чергах люди падали й вмирали, так і не дочекавшись поживи».

«Літом людей рятували черепашки, яких ніби хтось насипав у річку. Черепашки клали на деко, ставили на піч або на сонце, вони лопались, ми витягували м'ясо, варили, жарили його і мусили їсти».

«Моя мати пекла млинці з гречаних висівок. Від таких млинців дуже болів живіт, але що робити – musили виживати. Одного разу брат наївся огірків, того ж вечора помер у великих муках».

«Одного разу в чоловіка забрали коняку, згодом вона здохла. Щоб її не з'їли, – облили гасом і закопали. Але люди відкопали і порізали на куски. А потім відмочували ці куски, варили і їли, хоч вони були й, по суті, отруйними».

«У колгоспі й селі тварин не було. Якщо кінь здохне, то це велике щастя для людей».

Не шкодували нікого, навіть ще живих, ставали людожерами, вбивали і своїх, і чужих:

«Страшно згадати ті тяжкі дні, коли йшла людина, опухла або суха, як кістка, упала й померла. Хто був сильніший, заставляли складати трупи й везти до ями на цвинтар. Яка людина була напівжива – клали біля ями «доходити»».

«Кажуть, що зараз жінки працюють більше чоловіків. Та що ви знаєте про життя? У ці роки на полі через виснаження щодня вмирало 2–3 жінки».

«Люди до того були голодні, що їли одне одного. Одна жінка зарізала свою дитину, порубала і положила в скриню. Потім вона збожеволіла, людям говорила: «Любила Олянку і з'їла Олянку».

«Сусідка прийшла й запросила нас на холодець. Ми з старшою сестрою пішли, а коли Катря (сестра) запитала: «А де ж ваші діти? Чому вони не їли з нами?» – та почервоніла й сказала, що вони десь гуляють. Я пішла в другу кімнату і побачила біля печі кров, потім подивилась в горщик, а там були чотири руки. Коли прийшли додому – розказала сестрі й братові. Потім жінка не витримала й зізналася, що вона хотіла потім з'їсти і нас.

«На нашій вулиці жила одна жінка Поля і в неї була дочка Оленка, років 12–13. Одного разу прийшла до них сусідка та питає: «А де ж твоя Оленка?». Та відповіла: «Пішла до сестри в Черкас (сусідне село)». Але сусідка побачила, що та варить м'ясо, а з каструлі виглядає ручка. Розказали тодішній владі й більше ту жінку не бачили. Таких випадків було дуже багато».

Здригаєшся при одній думці про те, що це все було насправді, що це могло оточувати й вбивати наших рідних. Сльози навертаються на очі, пітніють долоні й тіло вкривається мурашками від болю, від жалю, від невимовної жорстокості, яка покривала густою пеленою весь український народ, такий сильний, такий мужній, такий хоробрий. Так, голод зламав навіть наших, які готові боротися при будь-яких обставинах за свободу, за щастя, за радість, за сонячне майбутнє. І не передати словами, якими ж підступними, нелюдяними, «слизькими» й бридкими були керівники цілого Союзу. На їхній совісті мільйони вбивств, на їхніх руках ріки крові, у їхніх думках тисячі померлих облич, які, не має сумнівів, з'являлися їм у страшних снах. Мій прадідусь згадував (зі слів бабусі): «Діти ходили до школи, там на видному місці було написано: «Спасибі рідному Сталіну за щасливе дитинство». Люди пухли від голоду, але ми повинні були бути вдячними Сталіну». Це жахливо! Страх пронизує всі жилочки й кістки, коли думаєш, що ж буде, якщо це повториться знову.

Не маємо права надати змогу повторити Голодомор ще раз! Не можемо спускати все на «самотік» і повторити історію! Борітеся – поборете, вам Бог помагає!

... *Мар'яна Ісак*

(1 курс)

ОЧИМА ГОЛОДОМОРУ

«Допоможи, Боже, пережити цю ніч», – подумки молила я, наспівуючи колискову своїй доньці. Я бачу, як у неї гостріють риси обличчя, колись пухкеньким маленьким рученятям прийшли на зміну нездорово худорляві, а прекрасні оксамитові очі закриваються далеко не від втоми.

Страшний жах Голодомору перетворився на безжальну реальність, коли мій Івась, залишивши домівку у пошуках хоч крихти хліба, покинув нас назавжди. У той час, коли серце гірко тужило та ридало, монстр не зупинявся. Через кілька місяців він забрав мою неньку... «Чому я?», – кричала у синю безвість.

Люди в селі обминали десятою дорогою, бо не могли дивитися у вічі.

Як пояснити малечі, що батько сьогодні не принесе свіжого молока, і бабуся більше не вишиватиме образів на припічку? Щодня ставало все важче приховувати гіркі сльози та болючу правду, що стала їх причиною.

«Завтра стане краще, треба тільки дожити...», – ці слова давно замінили наші звичні «добраніч». Але одного вечора вони замінили мені прощання з Ганнусею... Її останній подих став фінальною краплею у моїй гіркій чаші випробувань. Життя після цього більше не ділилось на дні і ночі, а лише відраховувало години до мого «завтра», коли я зустріну тих, кого у мене відібрала жорстока рука Голодомору.

... Катерина Пархоμεць

(2 курс)

ЗЛОЧИН, ЩО НЕ ПОВИНЕН ПОВТОРИТИСЯ

Тисячолітня історія українського народу знає чимало трагічних подій. Але всіх їх перевершує своїми катастрофічними розмірами і наслідками Голодомор 1932–1933 рр. Сьогодні тема Голодомору сприймається українським суспільством по-різному, та ми не маємо морального права забути, що голод 1932–1933, тільки за обмеженими демографічними підрахунками, забрав понад сім мільйонів наших земляків. Незважаючи на таку статистику, багато хто із наших сучасників намагається спекулювати на темі Голодомору. Комуś не подобається відновлення історичної правди, хтось сміється із меморіалів, хтось, прискаючи піною, доводить, що українці самі придумали собі Голодомор. Я не хочу засуджувати цих людей. Не хочу давати оцінку їхнім словам, вдумуватися в причини такої зневаги до нашої минувшини. Нехай простить їх Бог... Але не хочу я і того, щоб молоде покоління українців знову стикнулося із голодом, диктаторськими утисками, обмеженням свободи, урівнялівкою, брехливою пропагандою, зомбуванням й іншими ганебними речами, які потроху перекочують з тих темних тоталітарних часів у сучасність. Не хочу цього щиро. Не хочу і вірю, що в українців стане снаги ніколи в житті цього не допустити.

Про Голодомор мені вперше розповіла прабабуся. Одного літнього вечора Вона покликала мене до себе, посадила на коліна, і, вдивляючись у обрій, який ховав за собою червоне сонце, почала розповідати: «Моя родина по мамі в 1933-ому жила у с. Мізяківські Хутори, це на Вінниччині. Коли почався Голодомор 1932 – 1933 року мені було 9 років. У мене було 4 брати (Микола, Іван, Стефан, Гнат), виховувала нас мати, бо батько помер, коли мені було ще 5 років. Жилось нам скрутнo, рятувало те, що була добра корова і дорослі уже брати. Стефан робив на тракторі і одного разу вдалося йому вкрати мішок кукурудзи. Його ми закопали

в садку. А ще були у нас жорна, мололи кукурудзу і варили кашу. Тато сусідки працював у колгоспі, на роздачі їжі, збирав саме густе і частину віддавав нам. До цього часу пам'ятаю, як чекали його з роботи...

У моїх дев'ять я не просто знала, як більшість сучасних дітей, що люди можуть колись померти, я дивилась смерті у вічі кожного дня, як тільки виходила на вулиці, адже там вона безцеремонно «збирала» людські життя.

Майже у кожній хаті хтось помирав. Мій рідний дядько Кофун Гаврило і його дружина Марта не витерпіли бідні, опухли і вмерли, не дожидаячись змін. Сусіди Марійка і Костя Бедрени теж не витримали і померли. Горпина і Петро Зайці, а ще Домка і Василь, вони жили там, де зараз живе Марія Рівна. Одна жінка привезла з Німеччини спідницю, гарну таку... Вона віддала її за гнилу картоплю. А ще терли качани з-під кукурудзи і пекли з них пляцки, варили кашу із акації, така добра була. Люди їли все, що тільки можна уявити. Лобода, кора з дерев, сухий жом. Жом ми крали з жомового заводу у сусідньому селі. Жилося скрутно, але Богу слава вижили, а померлим нехай земля буде пухом».

Ця жахлива подія назавжди залишиться у пам'яті українців, як найстрашніша сторінка нашого минулого. Перш за все ми сприймаємо Голодомор на емоційному рівні, але слід зазначити, що все це мало конкретний час, конкретне місце і є наслідком дій конкретних осіб. Що ж стало причиною та хто ж винуватці цієї трагедії? Безумовно, головною причиною став тоталітарний сталінський режим одночасно щодо українців як нації і щодо селян як класу. Архівні джерела мають незаперечні докази створеного на той час штучного голоду в Україні. Головною ж метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади для забезпечення тотального контролю над ними (але вважалося, що міський пролетаріат не створює проблем щодо їх контролю, тобто головною ціллю були селяни).

У наш час, напевне, найкращу правову оцінку Голодомору зробив доктор юридичних наук, професор Володимир Василенко, який у 75-ті роковини трагедії підготував дослідження «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду», яке спочатку з'явилося у «Дзеркалі тижня» (2008 р. № 37, 39), а пізніше було

опубліковане окремою брошурою українською та англійською мовами саме Українським інститутом національної пам'яті. Окрім аргументів, які висувають знані правознавці, хотілося б ще зупинитися на фактах, яких уникають ті, хто заперечує особливий розмах голоду в Україні. Зокрема, російські історики й частина українських політиків наголошує: голод охопив весь СРСР, і від нього однаковою мірою постраждали всі народи. Звичайно, не можна заперечити злочинного характеру сталінського режиму й того, що потерпілими виявилися більшість людей, котрі проживали в комуністичній імперії. Відомо, що від голоду помирали й представники інших народів. Проте масштаби втрат у різних націй суттєво відрізнялися. Для цього достатньо проаналізувати дані, що стали доступними недавно, отримані завдяки радянським переписам 1926 і 1937 років. Якщо чисельність росіян у межах СРСР впродовж цих одинадцяти років збільшилася на 20 %, то українців за той самий період стало менше на 15 % (від 31 до 26 млн). З десяти найбільш чисельних народів СРСР зменшилася також тільки кількість казахів – на 28%. Вони теж мають усі підстави порушити питання про геноцид, який організувала Москва.

Якщо підтримувати думку, що однаковою мірою потерпіли всі народи, тоді не зрозуміло, чому були перекриті кордони між Росією і Україною, які знаходилися у межах однієї держави. Існує безліч задокументованих спогадів очевидців, які розповіли про заборону покидати охоплені голодом райони і переїжджати в Росію, де ситуація не була доброю, однак голод не досяг такого рівня. У наш час опублікований директивний лист від 22 січня 1933 р., підготовлений особисто Сталіним, у якому він зобов'язав не допустити масового виїзду селян з України й Кубані в інші регіони СРСР. Для виконання цього розпорядження місцеві керівники заборонили видавати будь-які документи на проїзд для селян, водночас встановивши заслони на залізничному і водному транспорті, а також взявши під контроль ґрунтові шляхи.

Голодні селяни прагнули будь-що дістатися міст, однак не знаходили там порятунку. На вулицях міст можна було бачити маторошні сцени. Люди, як звичайно, поспішали у своїх справах, а поміж ними, на землі, повзали діти та дорослі, знесилені голодом. Очевидець Голодомору для комісії Конгресу США розповів такий

епізод, що відбувся, до речі, в Єнакієвому: «Був такий випадок: ідемо ми з братом... і дивимося – під парканом лежить жінка. І вона... так напівсидить, напівлежить. Мертва. Ми підійшли, а біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може, один рік, може, трошки менше, може, трошки більше. І воно витягло в мами груди і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо... шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато трупів лежало. І вони хапають... два чоловіки там за ноги ту жінку... та дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. Жінку й дитину».

Таких розповідей зібрано тисячі. Спогади людей, статистичні дані, документи радянських органів свідчать: влада цілеспрямовано діяла, щоб знищити частину українського народу, і ці дії, без сумніву, треба трактувати як геноцид. Усвідомлення цього потрібно насамперед нам самим, щоб зрозуміти, що з нами сталося. Влада винищила голодом мільйони активних людей, а інших, тих, хто пережив трагедію, змусила зі страху замовкнути.

За той менш, ніж календарний рік загинули мільйони осіб (історики й досі не можуть визначити кількість загиблих осіб: 5,7 чи 10 млн?), мільйони безвинних жертв, мільйони наших прашурів, наших земляків.

Голодомор 1932–1933 років в Україні – це тяжкий злочин Сталіна і тогочасної радянської влади. Це цілеспрямована акція проти українців як нації і українських селян як класу. І тепер нам, українцям, та усій світовій спільноті треба визнати, що український народ став жертвою тяжкого злочину, який ніколи не повинен повторитися. Нам потрібно усвідомити, що ми є нащадками тих, хто загинув у тяжких муках, а нас, українців, могло бути й більше.

... *Анастасія Шостак*

(2 курс)

РЕКВІЄМ ЗА НЕНАРОДЖЕНИМИ ДУШАМИ

Перебираючи коробки із старими речами, Ганна Іванівна знайшла лист з минулого, який надихнув її оповісти про своє голодоморне дитинство!

– Це лист моєї сестри до коханого! На той час мені було п'ять років, і я ще мало що розуміла! Пам'ятаю небагато, але деякі спогади досі перед очима... Пам'ятаю, що весь час хотіла їсти, але у нас закінчилися харчі, мати постійно плакала. Першим помер батько, потім мама. Залишилася сестра Олеся! Вона була милою, доброю дівчиною. Вмираючи, хотіла попрощатися з коханим, тож написала листа та передала мені...

Коханий Петре!

Від тебе вже тиждень нема звісток! Я дуже сумую за тобою, твоїми зеленими очима! Петре, я вже не маю сили піти до тебе, тож посилаю Ганнусю з листом. Якщо вже не побачимося, то така наша доля... пишу, бо сподіваюся, що прочитаєш! Коханий мій, вчора негідники забрали останню крупу та трохи гороху, що залишилось. Ганна не встигла їх заховати. На світанку померла мати, тож ми залишилися вдвох. Ганнуся досі думає, що мама спить, вона кричить, просить їси, а мама лежить холодна. Я вже не відчуваю голоду і спокійно чекаю, коли Бог забере мою душу. Мабуть, я вже ніколи не відчую твого тепла, але хочу, щоб ти знав: я – вагітна! Наша дитина так ніколи й не побачить світу... Але вона й не страждатиме, як ми! Пам'ятаєш, як ми хотіли поїхати до Києва, щоб там здійснилися наші мрії? А що залишилося від тих мрій? Біль і спомин... Хоча я переконана, ти б став найкращим художником, а я писала б вірші та виховувала наших дітей...

Петре, я тебе дуже кохаю і чекаю на твою відповідь!

Олеся

Довго стукала Ганна у Петрові двері, а коли відчинила їх, то побачила на печі вже неживого Петра!

– Спершу я не зрозуміла, що сталося, подумала, що він спить! Почала кликати, тормосити... Врешті-решт побігла додому, зайшла у двір, а сестра на землі... Плакала, кричала... Через годину зрозуміла, що зовсім сама zostалась. Почвалала у сусіднє село, де залишилася живою лиш тітка. Ми вижили, з усього свого села лиш я залишилась живою. Ось так один негідник забрав тисячі життів та ненароджених душ!

... *Павліна Гадач*

(1 курс)

ТИ КАЖЕШ – НЕ БУЛО ГОЛОДОМОРУ?

Колись тут, у Пісках, буяла черемшина, колосилося зерно і звідусіль лунали українські пісні. Було село, та вже його немає. За рік зникло все, залишилися тільки осиротілі, напівзруйновані хати і пуста, всяяна бездиханними, опухлими від голоду, людськими тілами, земля. Гуляє вітер, гне додолу трави. І більш нічого...

Удалині ледь помітно постать. Хтось суне, важко перебираючи ногами. Розмитою дорогою блукає згорблена йголодна дитина. З сльозами на очах хлопчик намагається розгледіти в чужих людях рідні йому лиця.

– Мамо!!! Батьку!!! Де ви? Одзвіться, прошу ж вас! Не залишайте мене сиротою! – кричить бідненький. Немає більше, Андрійку, твоїх батьків. Пішли, пішли до Бога і забрали з собою усіх діточок. Їм там легше, не просять більше їсти, не терплять наруги від «государства».

Сім'ю Отаманчуків в селі та за його околицями знали всі. Це були веселі та працьовиті люди. Завжди відгукувалися на чужу біду, ніколи не відмовляли у допомозі. Мали корову, двійко коней і кілька соток городу. Цього вистачало, щоб прогодувати шестеро дітей – четверо хлопців і двоє дівчаток. Завжди жили у злагоді, ніколи з їхнього двору не було чути лайки чи якихось прокльонів. Батьки привчали дітей поратися біля худоби, водили до церкви, навчали грамоти, а ті допомагали і підкорялися без усіляких нарікань.

Проте ідилія тривала не довго. Одного осіннього вечора у двері загримали, та так, що аж шибки з вікон повипадали. У хату зайшло кілька офіцерів. Абиж представившись, сказали, що «государство» вирішило збільшити план заготівлі хліба, тому потрібно віддати все, що є, бо це обов'язок кожного громадянина. А у разі супротиву чи бунту – вишлють в Сибір або розстріляють. Відтарабанивши завчену фразу, взялись виносити з хати усе, що бачили, навіть надкушену картоплину видерли з Андрійкових рук. Оріся з Іваном пручалися, як могли. Вона плакала, кидалася то

до дітей, то до комори. Благала залишити бодай щось, бо помруть голодною смертю. Не встигла бідолоха навіть заховати окраєць хліба, все забрали прокляті! Іван намагався вирішити питання силою, та за пручання його жорстоко покарали. Мало того, що винесли всі продукти з хати разом з іконами та срібними прикрасами, так ще й побили до напівмертвого стану. Залишили в хаті лиш голі стіни і велику лаву посеред кімнати.

Відтоді настали важкі часи. Та не лише для Отаманчуків. Страждали люди з багатьох областей. Не мали нічого! Шукали їжу всюди, де тільки могли. Варили юшку з коріння рослин, смажили пацюків, ховрахів та навіть собак. У крайніх випадках запікали батоги і навіть шкіряні чоботи. Та цього було недостатньо, щоб пережити зиму, що ж говорити про цілий рік. Люди масово вимирали, подекуди цілими сім'ями та навіть селами. Голод косив усіх від наймолодшого до найстаршого. Влада навіть не намагалася це зупинити, навпаки, вдавалася до більш жорстоких знущань, аби просто знищити волелюбний український народ. Не винятком були й Отаманчуки. Після того, як у них забрали все, старалися усіма силами прогодувати бідолашних дітей. Та не всім вдалося вижити, спершу поховали найстарших – Миколу та Зінька, пізніше Остапа, наймолодшого синочка. Батьки до останнього намагалися врятувати своїх діточок. Вночі разом з доньками пішли до млина красти «государствене» зерно. Та не вдалося бідолашним, застрелили відразу, коли тільки-но побачили у кущах. З усіх залишився живим лише Андрійко, бо зостався вдома...

Бідолашний ішов, шукаючи далі. Блукав цілий день, спотикався, падав з безсилля, та все таки найшов, найшов усіх: і тата, і маму, і сестричок своїх. Примостився біля них, обійняв – і заснув навіки...

... Петро Лукіянчук
(2 курс)

У ТЕАТРІ БЕЗ ГРИМУ

Ми – тінь... ми – жертва... ми знищені, але не остаточно, вона ж бо таки ще не вмерла. Хоча билася в передсмертній агонії, захлиналася власною кров'ю, судомно тряслась під ударами нагайок, чобіт і багнетів. Якщо вірити історії, існувало дві паралельні реальності: в одній з них мій народ носив корону, в іншій – вже простоволосий сидів на руїнах Русі. В одній з них мій предок був міфічним божеством степу, в іншій – його земля зосталась байстрюком. Тоді ми стали тінню від власної величі, але все ще залишалися народом зі своєю свободою, вірою, коханням. Якщо знищити, то лише фізично, стерти усі моральні устої, як помилку, що не піддавалася вишколу й дресурі, залишити лише інстинкти – так ми остаточно стали жертвою. Але пам'ятали про це, зброя, призначена для скорення режиму, все удосконалювалася, а сила духу зникала. Зараз намалювали собі межу, за яку не здатні зайти, зона мученицького комфорту повністю задовольняє. Ми знищені, а вони встояли.

Поліна, с. Авратин, 2017 р.

Бабуся схожа на святу, що неначе зійшла з ікони. Тільки замість ряс, гаптованих золотом, – біленька вишивана хустинка, картатий халатик і калоші, які по-старечому човгають. Вся одіж, і лице, прооране борознами зморшок, і очі, і волосся (до речі, у 91 ще не сиве, а лише трішки посріблене) – усе це матерія, зіткана з отого легкого бабиного літа, але водночас перешита титаном. Цупка, таких уже немає, сьогодні всі зроблені з китайської синтетики.

Знаєш, сину, обманюють вас, брешуть страшенно, дивлюсь: ото в телевізорі бува про голод розказують, то одні цифри і то такі великі. Жертви, жертви... то той експерт розкаже, то той, а людям слова не дають, вони ж ще живі, не всі повимирали. Бояться, що ті почнуть розказувати таке, від чого волосся дибки встане. Пізно,

пізно людей питаєте, по тому стільки років мовчали, а нас гризло, кажуть у 33-му кінець, де там, люди до 40-го ще від цієї чуми мерли. Раніше парубки й дівки, як дуби, а за два роки повсихали, страшно глянути було, а на них ще ж війни, Чорнобиль, зараз ходить і ледве дихає.

Трудні роки були, хоча нас ще якимось більш-менш оминуло, люди тоді такі страхи розказували, тут було по-всякому, але якимось виживали. Рвали бур'ян з молодими листочками, перетирали і їли все те. Картоплини були жадні, лушпиння поміємо й на сковорідці печемо, воно як полин, але хапали до рота ще гарячим... мусили. У сусідньому селі, пам'ятаю, ті катюги кагат картоплі людської наскладали, до морозів не встигли вивезти й вона поробилася як порхавки, вся поперемерзала, то вони її кинули. Люди за тою гнилою картоплею якимось і перезимували. Їли, зараз би по-труїлися, а тоді їли.

Нас у сім'ї було п'ятеро: трійко хлопчиків і двійко дівчаток. Сестра померла як тільки народилася, тоді, крім голоду, якась чума ходила: душило дітей у горлі. У хатах по шестеро забирало, у нас тільки одну. Тяжко розказувати, стільки років пройшло, а як згадаєш... як-не-як троє хлопців, повстаємо рано, біжимо до матері й плачемо, що їсти хочемо, а вони в сльози, руки ламають. Піде зрання в беріг, нарве лободи, молоком забіле й так їмо, добре, що корова була – ми її в лузі, в копанці, ховали. А в людей познаходили, різали прямо на подвір'ї, то їм гірше було від нас, вони зранку виходили і в траві паслися. Батько дивилися, як ми по кварти в день того молока п'ємо, не витримували, брали кожух і йшли, мати в сльози, він, слава тобі Господи, повертався з двома буханцями хліба в руках, всі радіють... мати нам ділить по скибці.

Хлопці вже парубками були, без діла не сиділи. Ходили разом з усіма за село копати білу глину, потім в мішках несли туди, де обмінювали на харчі, бувало йти треба кілометрів 12 в одну сторону, голодними. Найменший не міг того мішка підняти, його навіть не брали, то він собі додумався сільце з ниток зробити, між деревами напинав і де який горобчик застрягне, ми його скубли й варили зразу. Але собак і котів не їли, шкода було та й перед сусідами соромно і голоду ж такого не було, я ж тобі говорила. Люди пухли, але за моєї пам'яті не вмирили, дуже страждали, та якимось уже жили. У нас тільки один цуценят їв, він відлюдкуватий був,

собака навела, то він знав, що люди собаку бачили і її не чіпав, а приплід весь поїв, люди так розказували, я ще мала була, не бачила.

Ми ще в'юнів за селом ловили, то риба така, вже зараз і немає, а тоді вода після дощу зійде біля річки і вони, як змії, у траві лежать, цілими баліями їх додому носили.

До нас з центру щодня приходили. Шукали, всі бляхи зривали, а що вони заберуть, як немає нічого. Походить, подивиться пикатий, очі жиром запливли, й кричить, щоб завтра було.

Так ми собі й жили, дуже був голод. Хліб пекли, а який!! Хтось розкарбує якоїсь муки, мати в полі ходила колоски збирала, кожну ніч як в останню путь проважали, принесе в пелені качалкою розітре, батько на жорнах її перемеле і все: вода і мука – отакий хліб. До сих пір чорний тільки їм, він мені чимось схожий, але смачніший, куди тому. Власть ще горох садила в нас в селі, то ми малі ходили його красти. Сторож, дід Платон, дрюками гнав. Гнав і плакав, жалів, а знав, що якщо не дощитаються, то і його, і всю сім'ю – у Сибір.

Бідували, хто, як міг, виживав. А зараз добре, тільки, якби ото здоров'я. Та де там, відмучила, а не прожила: ноги крутить, так бідували, а сьогодні здорові тільки старі, а он молодь як хворує. А ми ж то так бідували.

... *Анастасія Браташ*

(1 курс)

НІМІ ІМЕНА

Вогкі кам'яні коридори. Темрява... Чути брязкіт кайданів і стогони напівживих істот. Всохлі тіла. Шкіра обтягує кістки. Гострі риси. Пусті погляди. Коридор довжиною кількох років. Ходьба скелетів зросила ґрунт кістками. І їм однаково, що то все особистості. Однаково, що це нові «Колумби й Магеллани». Однаково, що в їхніх ДНК прописана історія великого народу, що в їхніх жилах тече кров русинів та козаків. Союзу було однаково. Однак далі, зазвичай, ідуть сухі причини і факти, які через монотонне повторення підручників стають ще дальшими і менш реальними.

Кожного проймає жах, коли розповідають історії. Їх розповідають пошепки, бо вони «написані» на кістах, скроплені сухою кров'ю людей, що жили і хотіли жити як ми. І ми повертаємось до цього клаптика нашого смутного минулого. Відвідаймо ж величезне кладовище нашого народу. Ось ці знаки, ось ці тьмяні хрести, а ось і найчорніші, що зливаються із землею... Скільки закритих імен, окутаних кривавою стрічкою. Скільки голодних людей і розтраченої людяності. Ось їхні руки. Ось вони ледь живі. Вони такі ж, як і ми... вони мали б шукати себе, кохати... мали б палати життям! Але їхній розум затуманили думки про їжу. Їхня свідомість примусово опустилася до рівня тваринних інстинктів. Тиша і стогони. Завмерло усе...

Доторкнімося ж до вічного дерева і побачимо страшні сни, що воно їх бачило тут. Спершу було сонце, небо і земля. Безкрайї степ. Прекрасна Україна. Доспівають жита. Клубочиться літо. Та нікому! Нікому чаруватись ним. Тихий стогін тягнувся із села. Яке приємне повітря. Як дивно хлюпоче ріка. Та нікому! Нікому вслухатись у шепіт природи, нікому хлюпатись у воді, виявляти любов... Як приємно співали птахи. Тепер нікому їх слухати. Вони й не співають. Німота захопила людські тіла. Німота огорнула їхні голі плечі, точніше кістки. Німота заповзла у шлунки і вирвала язика. Німота їхніх тіл і ества вбила внутрішнього генія, що ще не дозрів. Ось всі ці очі, такі різні, колись, можливо, і бездонні. Але

голод і близька смерть та тваринний потяг до існування вимили з них життя, вишкрябали з них душу. Ці очі могли б бути грайливими, серйозними, гарячими і сповненими ентузіазму...

Та там був лише голод гнилого тіла. Ось вона тінь смерті. Вловлюю її запах. Ну ось знову рясний неврожай. Гнилі тіла і отупілі душі. Смерть знає, що досить з них життя. Смерть не може більше працювати під тиском людей, що шукають її. Смерть втікала вулицями. Але вони її знаходили. Смерть не ставала жакливою реалією. Ні, це було звільнення, жадане звільнення. І згодом кожна кістлява рука і надуте пузо хотіло торкнутись її, щоб стерти свою недописану чи навіть не розпочату, як слід, історію. Та найбільше Смерть боялась бачити світлі, розумні очі, що відрізнялись від інших, німих, лише мовчанням. Їй боліло за їхнє усвідомлення подій і незнання про кінець. Смерть ще дужче боялась тих, чії зуби звикли до м'яса дітей та рідних людей. Вона тремтіла, коли не бачила в тих очах ні людськості, ні німоти, ні мовчання. Лише одне скажене бажання вижити, вберегти своє нікчемне існування. Совість витекла разом із життям. Скажений погляд, що лише змушував тремтіти всіх...

А вони могли б і любити. Вони могли б бути людьми. Та все вирішувала тиша. Тиша заповнила порожнечі. Відчуйте тишу. Смертельну й тупу.

Далі крик. Крик різкий, можливо, й безпідставний. Крик у передсмертній агонії, крик матері, що бачить розтерзане дитя, голий скальп і кров на устах у своєї дитини. Крик тих, хто помер без бажань, без мрій, без минулого. Протяжний крик, що переходив у дике виття. Люди більше не могли боятися, більше не могли ні жити, ні дихати. Отой крик то остання сурма свідомого, чогось наближеного до людяного.

Проте від нього віяло не гуманністю. Ця смердюча рука вождя, тіло його безсовісне, не здригнулось воно, не жакнулось останнього подиху народу, що переживав дике і болісне перенародження. Зрадів ідіот, що вдалось йому вбити народ. Кутики рота його здійнялися. Гордо вигнута спина і колоски у руках. Здається, їх було п'ять. Здається по п'ять зернин було в кожному. Він зібрав весь той прах народу. Закував його в п'ять колосків. Та Фенікс колись вирветься на свободу...

Та колись, то не вже. Та колись, це не тут. Стук сердець уповільнився. Стихла любов. Розсипатись почали села. Вони загрузли в болоті голоду, поховані та присипані білим порохом, що промок. Вже – це біла пляма історії. Вже – це їхні життя колись. Вже – це прописана ними історія. Це той погляд німий, гнилий подих, скелет, шкіра і опухлий живіт. Будьте пильними, історія крутиться, не поховайте її в забутті. В іншому випадку, якщо забудетеся, то поплатяться трупи нові. Ви ж пам'ятайте їхні історії, пам'ятайте не-написані слова. Пам'ятайте про тишу. Пам'ятайте їхні німі імена.

• ЗМІСТ •

• Галина й Андрій Яценки Слово про пам'ять (від редакторів)	3
• Дяченко Вікторія Історія одної квітчастої хустини	4
• Шовкопляс Дар'я Моїй синьоокій	8
• Капустинська Вікторія Лист від онучки дідусеві, який кудись пішов	11
• Борсук Христина І впала з неба зоря	14
• Мигидюк Анастасія Чорна хмара над Вінниччиною	15
• Якимчук Іванна Втеча з пекла	17
• Цуканова Дарина Червонятка	20
• Хоптинський Володимир Катерина Штогрин: «Бог не любить тих, хто постійно плаче і жаліється на життя»	24
• Шпук Христина Лихі часи	27
• Макар Христина Отруйна земля – смертельні колоски	28
• Вербицька Анна Роберт Конквест: «Щоб написати книгу про Голодомор, треба мати сталеві нерви»	31
• Сухачова Тетяна Родинна історія	34
• Соколовська Ніла Сильніші від смерті!	36
• Сокальський Денис Тест на людяність	38

. Садик Меліса	
Сім!	39
. Легка Василина	
Шука зернину ангел на стерні	41
. Нитка Марія	
Голодомор крізь призму жіночого досвіду голодування	42
. Байдоха Карина	
Інтроекція.	44
. Мелех Андрій	
Лист у майбутнє.	46
. Соколовська Ніла	
Чи була серед них Людина?	47
. Пацюрко Романа-Адріана	
Кістки	49
. Гарбадин Вікторія	
З болем у серці, зі сльозою на щоці.	51
. Вітюк Наталія	
Мені було шість.	53
. Білоус Роксоляна	
Останній спогад.	54
. Хоптинський Володимир	
Рецензія на фільм «Гірки жнива»	57
. Телепа Аліна	
Люди 1933 VS Люди 2018.	59
. Романюк Оксана	
Урок на все життя	61
. Колосовська Ірина	
Чорна пляма нашої історії	63
. Джулай Єлизавета	
У мріях ходжу по жнивах	65
. Ляшенко Карина	
Очі.	66
. Шешурак Володимир	
Пам'ятаймо!	68

. Паньків Катерина	
У кутку сорочка	69
. Фесенко Софія	
Історія мого прадіда	70
. Коломієць Вікторія	
Секрет «виживання»	71
. Шалова Дарина	
Три історії про Голодомор	72
. Кухар Артем	
А їх забрали небеса	75
. Штіль Анна-Марія	
1921–1923, 1932–1933, 1946–1947	76
. Мінджоса Софія, Музиченко Марта	
«У нас же свято...»	77
. Козак Петро	
Апокаліпсис 33-го	79
. Савош Ірина	
Незнайомцям	88
. Петренко Марта	
План «Голод»	89
. Яндьо Світлана	
Пережили	93
. Собоць Христина	
Коли хліб-сонце зник	94
. Шабаниця Дар'я, Чирик Анастасія	
«Ми знаємо правду. І нехай весь світ знає її»	96
. Кміть Мирослава	
Я хотіла їсти і більше не співала	98
. Антонова Анна	
Доки ти живеш	101
. Ярова Ольга	
Ті, хто заколихували смерть	103
. Формос Юлія	
Демон українського народу	106

. Мазуренко Яна	
Коли навколо ні зернини, ні душі	109
. Ісак Мар'яна	
Очима голодомору	112
. Пархомець Катерина	
Злочин, що не повинен повторитися	113
. Шостак Анастасія	
Реквієм за ненародженими душами	117
. Гадач Павліна	
Ти кажеш – не було Голодомору?	119
. Лукіянчук Петро	
У театрі без гриму	121
. Браташ Анастасія	
Німі імена	124

Науково-популярне видання

ЗЕРНИНИ ПАМ'ЯТІ

*Збірник матеріалів
студентів факультету журналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка,
присвячений 85-й річниці Голодомору в Україні
(за редакцією Галини й Андрія Яценків)*

Літературне редагування:
Зоряна Наконечна, Андрій Яценко

Коректура: *Галина Яценко*

Обкладинка: *Марія Масюк*

Підписано до друку 5.04.2018. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий
Умовн. друк. арк. 7,67. Наклад 100 прим. Зам. № 04/15.

Друк ТЗОВ «Простір-М»
Свідоцтво ДК № 5068 від 22.03.2016 р.
79000, м. Львів, вул. Чайковського, 8
Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir@litech.net

